Journal of Islamic Crafts, 2026; 10 (1): 255-284

Journal of Islamic Crafts

DOI : http://dx.doi.org/10.66224/jic.10.1.456

Original Paper Open Access

The Role of Architectural Ornaments in the Formation of Pilgrims' Spiritual Memory; Case Study: The Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH)

Maryam Sekhavat[1], Hamed Hayaty[2]*

1. PhD Student in Islamic Architecture, Department of Architecture, Faculty of Technology, University of Qom, Qom, Iran
2. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Technology, University of Qom, Qom, Iran

Received: 2026/05/06 Accepted: 2026/06/18

Abstract

The Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH), as one of the most prominent pilgrimage sites in Iran, plays a key role in shaping the identity of the city of Qom and the spiritual experiences of its pilgrims. Despite the rich presence of architectural ornaments—including Decorative Coverings (mirror, tile, plaster), symbolic colors (turquoise, ultramarine, white), motifs (arabesque and geometric), and Quranic inscriptions—limited research has addressed the influence of these elements on the formation of spiritual memory. This study aims to answer two fundamental questions: Do the form and visual appearance of ornaments contribute to the creation of spiritual memory? Which component (Decorative Coverings, color, motif, or inscription) has the greatest impact? The present research is applied in nature and employs a quantitative approach with a descriptive-analytical design. Data were collected through library studies and a field questionnaire; the statistical population consisted of 100 pilgrims and residents adjacent to the shrine, selected through convenience sampling. Data analysis was conducted using SPSS software. In the descriptive analysis, indices such as mean and standard deviation were used to identify general patterns. In the inferential analysis, Pearson's correlation test was applied to determine the influence of each type of ornament on the perception of spirituality and pilgrim memory. The findings indicate that the visual characteristics of ornaments have a significant and positive effect on the formation of spiritual memory. From the pilgrims' perspective, inscriptions are the most effective component in the spiritual dimension of the space; however, spiritual memory results from the synergy of all four components. The results of this study, while confirming the integrated nature of spiritual perception in sacred spaces, can provide identity-oriented guidelines for future designs by emphasizing the harmony between meaning and sensation.

Keywords:

Spiritual Memory of Place, Spiritual Sense of Place, Islamic Architectural Decorations, Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH)

* Corresponding Author: hamedhayaty@yahoo.com

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

Introduction

Shiite shrines in Iran, particularly the shrine of Lady Fatima Masumeh (PBUH), have served not only as pilgrimage centers but also as the foundation for the cultural and spiritual identity of Qom. The city emerged as the first independent center of Shiism in the mid-second century AH and later became a prominent jurisprudential hub (Rahmati, 2009, pp. 99–100). The shrine's architecture, featuring Iranian-Islamic decorations such as mirror work, mosaic tiles, muqarnas, and Quranic inscriptions, holds a special place in pilgrims' spiritual memory. According to Ron (2003), a sacred place is distinguished through subjective perception and spiritual experiences—experiences involving spiritual states based on personal receptivity (Eslami et al., 2023, p. 63). Within this framework, decorations serve as media conveying religious concepts. Although Islamic motifs are abstract and non-narrative, they are rich in symbolic meanings (Navai & Haji Ghasemi, 2011, p. 274). Previous research has focused mainly on construction history and decorative styles, largely overlooking pilgrims' spiritual memory. Given the scarcity of scientific studies in this area, this paper addresses two questions: Do the formal aspects of ornaments contribute to spiritual memory? Which component (Decorative Coverings, color, motifs, inscriptions) is most influential?

Materials and Methods

This applied research employed a quantitative approach with a descriptive-analytical design. Data collection included library studies and fieldwork (questionnaires). First, theoretical foundations concerning spiritual experience, sense, memory, and the role of ornaments were reviewed through library sources. Second, field data on ornaments' impact on pilgrims' spiritual memory were gathered through direct/indirect observation (questionnaires) at the shrine of Lady Fatima Masumeh (PBUH) in Qom. Using convenience sampling, 100 pilgrims (calculated via Cochran's formula: 95% confidence level, 0.5 success proportion, 10% margin of error) from diverse age, educational, and cultural backgrounds participated. A researcher-developed questionnaire, based on theoretical frameworks and prior studies, covered demographic information (age, gender, education, pilgrimage frequency) and specialized items on visual, memorial, and spiritual perception of ornamental elements (Decorative Coverings, color, motifs, inscriptions). Data were coded and analyzed using SPSS. Descriptive statistics (means, standard deviations) identified general patterns, while inferential analysis employed Pearson correlation to determine each ornament type's effect on perceived spirituality and memory. Findings were compared with theoretical insights to present a comprehensive understanding.

Results

Descriptive Statistics

Results indicated that pilgrims' mean perception scores for all architectural ornament components at the shrine of Lady Fatima Masumeh (PBUH) exceeded the scale's midpoint (3). Overall, ornaments were perceived as favorable and impactful. Among the components, inscriptions ranked highest ($M = 3.86$), followed by colors ($M = 3.70$), Decorative Coverings ($M = 3.65$), and motifs ($M = 3.56$). Relatively low standard deviations suggest convergence among pilgrims' evaluations.

Correlations Among Components

Pearson correlation coefficients revealed positive, significant relationships among all components, with intensities ranging from moderate to strong. The highest correlation was observed between Decorative Coverings and colors, indicating a close perceptual link between these elements. The lowest, yet still statistically significant, correlation was found between Decorative Coverings and inscriptions.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

These findings suggest that pilgrims perceive architectural ornaments not as discrete elements but as components of an integrated spatial whole. Such perceptual overlap facilitates a unified spatial experience, potentially playing an effective role in evoking spirituality and enhancing the durability of pilgrimage memory.

Discussion

This study aimed to identify the role of architectural ornaments at the shrine of Lady Fatima Masumeh (PBUH) in shaping pilgrims' spiritual memory, addressing two main questions: (1) Do the formal features of ornaments contribute to spiritual memory? (2) Which ornament category (color, motif, inscription, material) plays the greatest role? Regarding the first question, strong correlations among all ornament components and their relatively balanced contribution to overall perception indicate that spiritual memory results from synergy among visual elements. This synergy creates a lasting, sacred spatial image in pilgrims' minds, where symbolic colors (turquoise, lapis lazuli, gold), arabesque and geometric motifs, material textures, and inscriptional content collectively convey an integrated sense of spiritual presence. This aligns fully with the study's theoretical model, positioning ornaments at the physical level, spiritual sense of place at the perceptual level, and spiritual memory at the cognitive-emotional level. Regarding the second question, "inscriptions" received the highest mean score. Pilgrims perceive inscriptions not merely as visual elements but as meaningful spiritual addresses—sacred speech that creates a direct connection with the transcendent, elevating the pilgrimage experience from sensory to spiritual.

Conclusion

Findings revealed that all architectural ornament components at the shrine of Lady Fatima Masumeh (PBUH)—inscriptions, colors, Decorative Coverings, and motifs—were perceived above the scale midpoint. Inscriptions ranked highest (M = 3.86), followed by colors (M = 3.70), Decorative Coverings (M = 3.65), and motifs (M = 3.56). Pearson correlation coefficients indicated positive, significant relationships among all components, with intensities ranging from moderate to strong. Pilgrims experience ornaments not as independent elements but as an integrated perceptual unit. This perceptual unity suggests that spiritual experience results from the synthesis and harmony of elements, not any single component's isolated effect. For the first time, this study presents a theoretical model emphasizing the ornament–spiritual memory relationship, positioning ornaments as a "sensory-semantic language." Unlike prior studies focused primarily on symbolic aspects, this research demonstrates that pilgrimage memory durability results from synergy between visual elements and inscriptional content. Practically, designers and conservators should consider ornaments not as superficial shells but as conveyors of meaning and sacred presence, prioritizing the legibility and content quality of inscriptions, which demonstrated the greatest impact.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است

هنرهای صناعی اسلامی، ۱۴۰۵؛ ۱۰ (۱) :۲۸۴-۲۵۵

Journal of Islamic Crafts

DOI : http://dx.doi.org/10.66224/jic.10.1.456

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

نقش تزیینات معماری در شکل‌گیری خاطرهٔ معنویِ زائران؛ نمونهٔ موردی: حرم حضرت معصومه (س)

مریم سخاوت[۱]، حامد حیاتی[۲*]

۱. دانشجوی دکتری تخصصی معماری اسلامی، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه قم، قم، ایران

۲. استادیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه قم، قم، ایران

دریافت: ۱۴۰۵/۲/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۵/۳/۲۸

چکیده

حرم حضرت معصومه (س) به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین فضاهای زیارتی ایران، نقشی کلیدی در شکل‌گیری هویت شهر قم و تجربه‌های معنوی زائران ایفا می‌کند. باوجود حضور غنی تزیینات معماری؛ از جمله پوشش‌های تزیینی (آینه، کاشی، گچ)، رنگ‌های نمادین (فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید)، نقوش (اسلیمی و هندسی) و کتیبه‌های قرآنی، پژوهش‌های محدودی به تأثیر این عناصر بر شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی پرداخته‌اند. این مطالعه باهدف پاسخ به دو پرسش اساسی انجام شده است: آیا ظاهر تزیینات در ایجاد خاطرهٔ معنوی مؤثرند؟ کدام مؤلفه (پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش، کتیبه) بیش‌ترین سهم را دارد؟ پژوهش حاضر از نوع کاربردی و با رویکرد کمّی و روش توصیفی-تحلیلی طراحی شده است. داده‌ها با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و پرسش‌نامهٔ میدانی گردآوری شده‌اند؛ جامعهٔ آماری شامل ۱۰۰ نفر از زائران و ساکنان مجاور حرم بوده و نمونه‌گیری به‌صورت در دسترس انجام‌گرفته است. داده‌ها با نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گرفته که در تحلیل توصیفی، از شاخص‌هایی چون میانگین و انحراف معیار برای شناخت الگوهای کلی استفاده شد و در تحلیل استنباطی، آزمون همبستگی پیرسون برای تعیین میزان تأثیر هر مؤلفه تزیینات بر ادراک حس معنویّت و خاطرهٔ زائران به کار رفت و یافته‌ها نشان می‌دهد که ویژگی‌های ظاهری تزیینات تأثیری معنادار و مثبت بر شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی دارند. از دیدگاه زائران، کتیبه‌ها مؤثرترین مؤلفه در بُعد معنوی فضا هستند؛ هرچند خاطرهٔ معنوی حاصل هم‌افزایی چهار مؤلفه است. نتایج این پژوهش، ضمن تأیید ماهیت یکپارچهٔ ادراک معنوی در فضاهای مقدّس، می‌تواند در طراحی‌های آینده با تأکید بر هماهنگی میان معنا و حس، راهنمایی‌های هویت‌محور ارائه دهد.

واژگان کلیدی

خاطرهٔ معنوی مکان، حس معنوی مکان، تزیینات معماری اسلامی، حرم حضرت معصومه (س)

* مسئول مکاتبات: hamedhayaty@yahoo.com

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

۱. مقدمه

حرم‌های شیعی در ایران، به‌ویژه حرم حضرت فاطمه معصومه (س)، نه‌تنها مراکز زیارتی، بلکه بستری برای شکل‌گیری هویّت فرهنگی و معنوی شهر قم بوده‌اند. این شهر از اواسط قرن دوّم هجری به‌عنوان نخستین مرکز مستقل مذهب شیعه و در قرون بعدی به‌عنوان قطب فقهی برجسته تبدیل شد (رحمتی، ۱۳۸۸، صص. ۹۹-۱۰۰). معماری این حرم با بهره‌گیری از تزیینات ایرانی–اسلامی؛ همچون آینه‌کاری، کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری و کتیبه‌های قرآنی در خاطرهٔ معنوی زائران جایگاه ویژه‌ای یافته است. مکان مقدّس، بر اساس نظر (Ron E ,2003)، از فضاهای دیگر متمایز است و این تمایز از طریق ادراک ذهنی و تجربه‌های معنوی شکل می‌گیرد؛ تجربه‌ای که به گفتهٔ اتو، دست‌یابی به حالت‌های روحی بر اساس دریافت‌های شخصی است (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۶۳). در این چارچوب، تزیینات صرفاً جنبه زیبایی‌شناختی ندارند، بلکه می‌توانند به‌عنوان متغیرهای کالبدی مؤثر بر ادراک زائران در نظر گرفته شوند. هرچند نقوش اسلامی ماهیتی انتزاعی و غیرروایی دارند، اما به‌عنوان حاملان مفاهیم نمادین و فرهنگی شناخته می‌شوند (نوایی و حاجی‌قاسمی، ۱۳۹۰). با افزایش روزافزون زائران، خاطرهٔ معنوی زیارت به بخشی از میراث ناملموس فرهنگی ایران تبدیل شده است؛ با این حال، پژوهش‌های پیشین عمدتاً متوجه تاریخچهٔ ساخت و سبک‌های تزیینی بوده و ارتباط آن با خاطرهٔ معنوی زائران کمتر مورد توجه قرار گرفته است. فضای مقدّس، به‌گفتهٔ (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۶۴)، باید از فضاهای دنیوی تمیز داده شود. خاطرهٔ معنوی زائران نتیجهٔ برهم‌کنش پیچیده‌ای میان فرم فضا، نور، رنگ، نمادها و تزیینات و همچنین باورها و پیش‌زمینه‌های ذهنی آنان است. در این میان، تزیینات به‌دلیل حضور حسی و بار نمادین، سهم ویژه‌ای در ایجاد و تثبیت خاطرهٔ معنوی دارند. برای مثال، انعکاس نور در آینه‌کاری‌ها یا کتیبه‌های قرآنی و نقوش اسلیمی، تصویری ماندگار و معنوی در ذهن زائر ایجاد می‌کنند (نوایی و حاجی‌قاسمی، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۵). در مطالعهٔ تزیینات معماری اسلامی، دو رویکرد اصلی مطرح است: رویکرد فرمالیستی که بر جنبه‌های بصری و ساختاری تزیینات تأکید دارد، و رویکرد نمادگرا که بر ابعاد معنایی و فرهنگی نقوش تمرکز می‌کند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، صص. ۳-۴). در این پژوهش، تزیینات معماری نه به‌عنوان عناصر دارای معانی باطنی ثابت (آن‌گونه که در رویکرد سنت‌گرایانه مطرح می‌شود) و نه صرفاً به‌عنوان ترکیب‌بندی‌های بصری (رویکرد فرمالیستی)، و نه از منظر سیر تحوّل تاریخی (رویکرد تاریخ‌نگارانه)، بلکه به‌عنوان متغیرهای کالبدی مستقل در نظر گرفته می‌شوند که تأثیر آن‌ها بر ادراک زائران با ابزارهای کمّی سنجیده می‌شود. بدین ترتیب، هدف این پژوهش، کشف رابطه معنادار میان مؤلفه‌های تزیینی و خاطرهٔ معنوی زائران از طریق تحلیل آماری است. با توجه به کمبود پژوهش‌های کمّی در حوزهٔ تأثیر تزیینات بر خاطرهٔ معنوی زائران، این مقاله به دنبال پاسخ به دو پرسش است: آیا تزیینات در ایجاد خاطرهٔ معنوی نقش دارند؟ و کدام مؤلفه (پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش، کتیبه) مؤثرتر است؟ با توجه به افزایش روزافزون شمار زائران حرم حضرت معصومه (س) و ضرورت حفظ کیفیت تجربهٔ زیارتی، شناخت دقیق مؤلفه‌های تزیینی مؤثر بر خاطرهٔ معنوی، برای متولیّان، معماران و مرمت‌گران این اماکن مقدّس از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بدون چنین شناختی، اقدامات مرمتی و بازطراحی‌ها ممکن است ناخواسته کیفیت معنوی فضا را کاهش دهند. یافته‌های این پژوهش می‌تواند در تبیین تأثیر تزیینات بر غنای حسی اماکن مذهبی و در نتیجه مرمت و باز طراحی‌های خاطره محور حرم‌ها مؤثر باشد.

۲. محدودهٔ مورد مطالعه

شهر قم همانند دیگر شهرهای ناحیهٔ مرکزی ایران قدمتی چندین هزارساله دارد و به علت حضور حرم حضرت معصومه (س) در آن، در طول تاریخ ایران از منظر مذهبی دارای اهمیتی خاص بوده است (وزین افضل۱۳۹۰، ص. ۶۶). حضرت معصومه (س) در محلهٔ باغ بلبلان قم که یکی از محله‌های شهر قم محسوب می‌گردیده به خاک سپرده شدند. چند سالی شیعیان بوریا بر فراز مزار آن حضرت برپا داشتند و پس از سال‌ها گنبدی ساده از آجر و گچ بر فراز مقبره ساخته شد. در زمان سلجوقیان گنبدی با ارتفاع ۱۴ متر برپا گردید (کیانی، ۱۳۷۸). اولین اقدام توسعهٔ حرم در دورهٔ ترکان صفوی با ایجاد صحن عتیق و ایوان

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

رفیع به‌عنوان ورودی این صحن است (ندوشن و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۹۲). بنای اصلی آستانهٔ قم (صحن عتیق) به دستور شاه اسماعیل صفوی ساخته شد، گنبد حرم را فتحعلی‌شاه طلا پوشاند. هم چنین مقرنس‌کاری‌های ایوان طلا به دستور ناصرالدین‌شاه صورت پذیرفت. در حقیقت ساختمان بارگاه و مرقد شریفه از اواسط سدهٔ سوم هجری قمری شروع شد، اما در دوره سلاطین صفوی دوره آبادانی بیش‌تری پیدا کرده، و عظمت و شکوهی درخور یافت (حسینی و خزایی، ۱۳۸۸، صص. ۲۸-۲۹). بدین ترتیب در قرون متمادی، مقبرهٔ حضرت معصومه (س) گسترده و با کاشی‌کاری آرایش گردید و به‌تدریج بناهای دیگری به مجموعه اضافه گردید. روند شکل‌گیری حرم با ایجاد بناهایی مانند صحن عتیق، ایوان‌ها، مدرسهٔ فیضیه، صحن زنانه، کتابخانه، صحن جدید یا اتابکی موزه بوده و در طول زمان فضایی را در حدود ۱۵۰۰۰ متر، دربرگرفته و همچنان روبه گسترش دارد. روند شکل‌گیری مجموعهٔ حرم حضرت معصومه (س) حدود یک هزار سال به طول انجامید. زیباترین بخش‌های مجموعهٔ حرم بناهایی است که با خطاطی و کاشی‌کاری تزئین شده است. درمجموع، ۱۲ ایوان از زیبایی خاصی برخوردار است که همگی دارای تزیینات ویژه کاشی‌کاری است. هر یک از ایوان‌ها دارای نام‌های گوناگون چون: ایوان طلا، ایوان آئینه و ایوان اتابکی است. همان‌طوری که گفته شد، هنرمندان مختلف در طول صدها سال این مجموعهٔ زیبا را ساخته و به بهترین شکل تزئین کرده‌اند که اسامی بسیاری از آنها در کتیبه‌ها و بخش‌های گوناگون این مجموعه به چشم می‌خورد (کیانی، ۱۳۷۸، صص. ۶۳-۶۶). تزیینات بارگاه ملکوتی حرم حضرت معصومه (س) در قم، از نمونه‌های شاخص معماری و هنر اسلامی است که در دوره‌های مختلف مورداحترام و توجه هنرمندان مسلمان بوده است (حسینی و خزایی، ۱۳۸۸، ص. ۳۳). در حقیقت این آثار گنجینه‌ای است ماندگار از هنرهای مختلف و میراثی است عظیم از زحمات گذشتگان. در اینجاست که انسان به این حقیقت پی می‌برد که ایمان و عقیده، باهنر خط و نقاشی و کاشی‌کاری، دست‌به‌دست هم داده و بهشتی با نزهت، ساکت امّا گویا به وجود آورده است (حمیدیان، ۱۳۷۷، ص. ۶۴). گویی زیبایی و درخشش حقیقی رنگ‌ها و نقوش از عالم بالا منشأ گرفته و بر حسب طبقات و مرتبه‌های دنیایی، بهره‌ای از درخشش رنگ‌ها و نقوش را دریافت کرده و کیفیت یافته‌اند (حسنی پناه و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۹۳)؛ بنابراین با توجه به میراث گران‌بهای تزیینات بارگاه حرم حضرت معصومه (س)، در این پژوهش تلاش شده تا از دیدگاه معنایی بر تأثیر صورت و ظاهر این تزیینات، در ایجاد حس و خاطرهٔ معنوی زائران پرداخته شود.

۳. پیشینهٔ پژوهش

در این پژوهش، با توجه به محورهای اصلی مقاله، ادبیّات موضوع در دو دستهٔ کلی مورد بررسی قرار گرفته است: الف) پژوهش‌های مرتبط با حس معنوی و تجربهٔ زائران؛ و ب) مطالعات مرتبط با تحوّلات معماری و تزیینات حرم حضرت معصومه (س). مرور سیر این پژوهش‌ها از جدیدترین به قدیمی‌ترین آثار، تحول رویکرد پژوهشگران از تحلیل‌های کمّی و روان‌شناختی به سمت مطالعات کیفی و تاریخی را آشکار می‌سازد. در دستهٔ اول (پژوهش‌های مرتبط با حس معنوی و تجربهٔ زائران)، در جدیدترین مطالعات، تمرکز بر سنجش کمّی تأثیر مؤلفه‌های بصری بر ادراک معنوی است. (آجورلو،۱۴۰۲) تأثیر رنگ را در ایجاد حس معنوی مسجد نصیرالملک شیراز بررسی کرد و نشان داد رابطهٔ مستقیمی میان نحوهٔ به‌کارگیری رنگ‌های گوناگون و افزایش میزان حس معنویّت وجود دارد. (مهدی‌نژاد و همکاران،۱۴۰۲) تأثیر نور و رنگ بر روان انسان و القای حس معنویّت در معماری مساجد را واکاوی کردند و به این نتیجه رسیدند که نور و رنگ دو عامل اصلی القای حس آرامش و معنویّت در انسان هستند. (عبودی و پاکدل،۱۴۰۱) به بررسی اعتلای حس معنوی مکان در مساجد نوین شهر دیواندره پرداختند. (پرتو و همکاران، ۱۴۰۱) عوامل تأثیرگذار بر حس معنوی شش مسجد معاصر تهران را تحلیل کردند و نشان دادند از میان مؤلفه‌های شناسایی‌شده، تناسبات در رتبهٔ اول و به ترتیب مؤلفه‌های نور، صدا، رنگ، مصالح، تزیینات، دسترسی و موقعیت در رتبه‌های پس از آن قرار دارند. (باقری، ۱۴۰۱) عوامل مؤثر بر انتقال و دریافت حس معنوی از معماری مساجد آقابزرگ کاشان و مسجد سلطان احمد را بررسی کرد. (طاهر طلوع دل و همکاران، ۱۴۰۱) عوامل مؤثر بر حس معنوی در حرم مطهر رضوی را واکاوی کردند

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

و نشان دادند احساس معنوی محیط تحت‌تأثیر پنج گروه عامل شامل عملکردی (مقیاس، فضاهای مکث و حیاط‌های وسیع)، کالبدی (عظمت و شکوه مقبره، سیر تدریجی فضا)، ایده‌ای (نظم سلسله‌مراتبی، نورپردازی، محور معنایی)، یکپارچگی (هماهنگی فرم و تزیینات) و فناوری (نورپردازی مدرن و سازگاری با محیط) است. (سلیمانی‌صدر و همکاران، ۱۴۰۱) نیز ابعاد و مؤلفه‌های الگوی غنی‌سازی معماری ایرانی–اسلامی حرم حضرت معصومه (س) را تحلیل کردند. (حیاتی و مرتضوی‌کیا، ۱۴۰۰) به تبیین مؤلفه‌های حس مکان در مساجد دزفول پرداختند و چارچوب مفهومی برای درک این پدیده ارائه دادند. در سال ۱۳۹۹، پژوهش‌ها به سمت تحلیل عوامل غیر کالبدی و نمادین حرکت کردند. (پرویزی، ۱۳۹۹) طرح‌وارهٔ ناخودآگاه نژادی معماری مساجد و تأثیر آن بر حس مکان معنوی شهرها را بررسی کرد و نشان داد توجه به کهن‌الگوها در طراحی در ایجاد حس معنویّت مکان مؤثر است. (وثیق، ۱۳۹۹) میزان اثر ویژگی‌های کالبدی در حرم مطهر رضوی بر ارتقای حس معنوی مکان را واکاوی کرد و نشان داد از میان ۶۲ مؤلفهٔ بررسی‌شده، علاوه بر مؤلفه‌های کالبدی، ادراکی و کارکردی، مؤلفه‌هایی مانند اثر مناسک زیارت، ویژگی‌های جمعی هنگام زیارت و زمینهٔ معنوی فردی نیز بر افزایش حس معنوی اثرگذارند. (حسنی‌پناه و همکاران، ۱۳۹۹) ویژگی‌های نمادین و رمزگونهٔ حرم حضرت معصومه (س) را تحلیل کردند و نشان دادند نور و رنگ به‌کاررفته در معماری مقدّس این حرم مبنای حکمی و عرفانی دارد و موجب می‌شود انسان حین حضور در این فضا به انرژی فرازمینی متصل شود. در سال ۱۳۹۸، پژوهش‌ها به ریشه‌یابی فرایند شکل‌گیری حس مکان و سنجش دقیق مؤلفه‌های بصری معطوف شدند. (وثیق و یاری‌کیا، ۱۳۹۸) فرایند شکل‌گیری حس مکان در بناهای آرامگاهی مذهبی را تحلیل کردند. (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸) مؤلفه‌های مؤثر بر حس معنویت در معماری مساجد ایران را بررسی کردند و نشان دادند مؤلفه‌های تزیینات، فرم و تناسب‌ها بر درک حس معنوی تأثیر معناداری داشته، اما برای مؤلفهٔ مصالح رابطهٔ معناداری مشاهده نشده است. (مهدی‌نژاد و حبیب‌آباد، ۱۳۹۸) تأثیر مؤلفهٔ نور بر حس معنوی مساجد را واکاوی کردند و نشان دادند نور با شدت سیصد لوکس[۱] و رنگ فیروزه‌ای بیشترین تأثیر را در ایجاد حس معنویت دارد. (کمیلی، ۱۳۹۸) شاخص‌های ارزیابی پیاده‌راه‌های مذهبی حرم حضرت معصومه (س) را بررسی کرد و خیابان ارم را به‌عنوان مناسب‌ترین پیاده‌راه تشرف زائران به حرم شناسایی نمود. (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۷) حس معنوی مکان را در فضای داخلی مساجد بررسی کردند. (مهدی‌نژاد و حبیب‌آباد، ۱۳۹۷) نیز به رتبه‌بندی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی مبتنی بر ادراک حس معنویت با بهره‌گیری از روش VIKOR پرداختند و نشان دادند شاخص‌های نسبت طلایی، تقارن و زوج بودن اجزا، اشکال و خطوط منحنی، رعایت استفاده از رنگ‌های گرم و سرد در کنار هم مصالح، استفاده از تلفیق حسی، سلسله‌مراتب و تزیینات مفهومی از مهم‌ترین عوامل هستند. (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹) انگاره‌های وحدت، هم‌آوایی با طبیعت و ابداع و نوآوری و حضور نقوش و اشکال هندسی را به‌عنوان انگاره‌های قدسی حاکم بر طراحی مساجد شیعی معرفی کردند و پیشنهادهایی برای طراحی مساجد امروز بر پایهٔ این انگاره‌ها ارائه دادند.

مطالعات دستهٔ دوم، مطالعات مرتبط با تحولات معماری و تزیینات حرم حضرت معصومه (س) هستند که ازآن‌جمله؛ (رحمتی، ۱۳۸۸) نقوش طبیعت‌گرایانه در حرم حضرت معصومه (س) را بررسی کرد. (حسینی و خزایی، ۱۳۸۸) نیز نقش‌مایه‌های تزیینی در سنگ‌نگاره‌های صحن اتابکی آستانه مقدس حضرت معصومه (س) را تحلیل کردند. (کیانی، ۱۳۷۸) تاریخ مجموعهٔ حرم حضرت معصومه (س) را مورد بررسی قرار داد. بررسی سیر پیشینه نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات متعددی به بررسی نقش عوامل مختلف در ایجاد حس معنوی مساجد، حرم مطهر رضوی و مکان‌های مقدس دیگر پرداخته‌اند، اما بر اساس بررسی منابع در دسترس پژوهشگران، تاکنون پژوهشی که به طور تخصصی به نقش تزیینات در ایجاد خاطرهٔ معنوی در حرم حضرت معصومه (س) و مقایسهٔ بیشترین تأثیرگذاری از بین تزیینات مختلف در ایجاد این حس بپردازد، انجام نشده است. همچنین، هیچ‌یک از مطالعات موجود به رابطهٔ میان تزیینات و «خاطرهٔ معنوی» (به‌معنای تصویر ذهنی ماندگار حاصل از تجربهٔ حضور در فضا) نپرداخته‌اند. تمایز اصلی پژوهش حاضر با آثار پیشین دقیقاً در همین نکته نهفته است. این مطالعه با گذار از تحلیل‌های صرفاً کالبدی یا روان‌شناختی عمومی، به دنبال کشف رابطهٔ میان مؤلفه‌های خاص تزیینی (پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

و کتیبه) و شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی در زائران حرم حضرت معصومه (س) است. ازاین‌رو، این پژوهش باهدف پر کردن این خلأ، به بررسی و اولویت‌بندی تأثیر مؤلفه‌های تزیینی بر ایجاد خاطرهٔ معنوی می‌پردازد. این رویکرد نه‌تنها از جنبهٔ نظری، فهم عمیق‌تری از ارتباط میان ظاهر معماری و تجربهٔ ذهنی زائر فراهم می‌کند، بلکه در سطح کاربردی، می‌تواند راهنمای طراحان و متولیّان حرم‌ها در حفاظت، مرمت و توسعهٔ فضاهای مذهبی با رویکرد خاطرهٔ معنوی باشد.

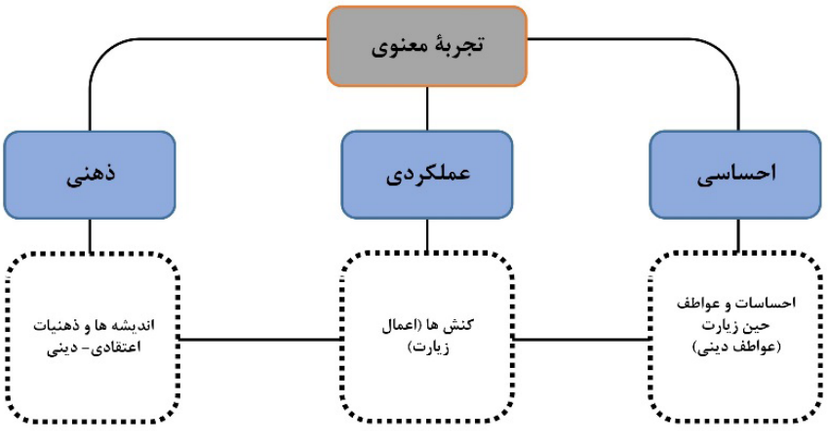
٤. چارچوب نظری تحقیق

٤-١. مفهوم و مؤلفه‌های تجربهٔ معنوی زیارت

در ریشهٔ لغوی زیارت، روح مشترکی از معانی «بازدیدکردن، قصد و میل‌کردن و نوعی گرایشِ نهفته» وجود دارد. زیارت در اصطلاح «قصدکردن مزور، همراه با اکرام و تعظیم قلبی و انس روحی به او و رفتن به‌قصد تعبّد و کمال است، غایت زیارت تقرّب است و هر تقرّبی ملزم به دانستن معرفت نسبت به آن جایگاه است. آستانگی در احساس و ادراک با حضور زائر در آستان‌های مکانی و زمانی زیارتگاه و تحریکات حسی، عاطفی و وجودی (برآمده از معرفت به مقام امام) محقق می‌شود؛ کم‌تر زائری است که این شعف و تحرکات قلبی–وجودی را که تکانه‌های احساسی زائر می‌نامیم، تجربه نکرده باشد (ندیمی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۰). برای پدیدار اجتماعی زیارت می‌توان دو بُعد عینی و ذهنی منظور کرد. بُعد عینی از طریق تکرار کنش‌های افراد و برآیند حاصل از آن، به شکل نهاد درآمده، اما بُعد ذهنی با درونی‌سازی تحقق می‌یابد که در طی آن، فرد علاوه بر نقش‌ها و گرایش‌های فکری و رفتاری دیگران، دنیای آن‌ها را نیز پذیرفته و هنگامی که جهان‌بینی دیگران در آگاهی فرد تبلور یابد، رابطهٔ نسبتاً متقارنی میان بعد عینی و ذهنی شکل می‌گیرد، بنابراین، در بُعد ذهنی، پیش‌فرض‌ها و عقاید مذهبی بر کیفیت تجربهٔ زیارت، اثر می‌گذارند (کریمی پور و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۸۱). با بررسی تعاریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های پیشین، از سنجه‌های مبتنی بر مدل سنجش دین‌داری گلاک و استارک، (۱۹۶۵) تا مدل‌های ایرانی سنجش دین‌داری (خدایی فرد۱۳۸۸؛ کاظمی و فرجی ۱۳۸۹؛ شجاعی‌زند ۱۳۸۴؛ طالبان ۱۳۸۸) می‌توان حداقل به سه بعد مشترک دست‌یافت: «اعتقادات و باورهای دینی»، «اعمال دینی» و «عواطف دینی». باورداشت‌های دینی فرد در مورد اصول‌دین، طرز تلقی از فردی که به زیارتِ حرمش رفته، نگرش او به مفاهیمی مرتبط با زیارت مانند طلبیده شدن، دعا، زبانِ نیایش و مانند آن مبنای اصلی برای جهت‌دهی به کنشِ زیارتی اوست؛ این سطح از دین‌داری مستقیماً در حوزهٔ بعد اعتقادی قرار می‌گیرد از سوی دیگر خودِ کنش زیارت از لحظهٔ عزم رفتن تا حضور فیزیکی در فضای مقدّس به‌مثابهٔ یک رفتار عینی در چارچوب بعد عملی دین‌داری تبیین می‌شود این رفتار فارغ از انگیزه‌ها یا تجربه‌های ذهنی به‌عنوان یکی از صورت‌های جسمانی تعهد دینی دیده می‌شود در نهایت تجربهٔ درونیِ زائر همان ارتباط قلبی با خداوند و حضور روحانی در نجوا باشخصیت زیارت شده در قالب تجارب عاطفی و مذهبی تحلیل می‌گردد این تجربه فراتر از درک شناختی است و با احساساتی چون لذت معنوی، حس نزدیکی به خدا، شرم از گناه، ترس از طردشدن، امید به بخشایش، آرامش درونی و درک عمیق از عفو الهی همراه است چنین احساساتی ذاتاً ذهنی هستند و تنها در فضای درونی زائر شکل می‌گیرند. مجموعهٔ این ابعاد سه‌گانه شامل ۱) اندیشه‌ها (ذهنیات)، ۲) کنش‌ها (اعمال زیارت) و ۳) احساسات و عواطف حین زیارت، به عنوان ساحت مرتبهٔ اول «تجربهٔ زیارت» تعریف شده‌اند (پویا فر، ۱۳۹۸). (شکل ۱).

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

شکل ۱. مؤلفه‌های تجربهٔ معنوی زیارت

Figure 1. Components of the Spiritual Experience of Pilgrimage

تجربهٔ زیارت، به معنای حضور آگاهانه و فعال زائر در فضایی مقدّس است که ارتباطی فراتر از عرصهٔ روزمره را با مقولهٔ «معنا» و «قدسیَّت» نمایان می‌سازد. در این فرایند، خاطرهٔ معنوی شکل می‌گیرد؛ خاطره‌ای که نه صرفا یاد یک مکان یا زمان، بلکه یادآور پیوندی است میان فرد، مکان مقدّس و جهان ارزش‌ها. ازاین‌رو، «خاطرهٔ معنوی زائر» را می‌توان نتیجهٔ پیوند میان حس درونی و تجربهٔ بیرونی دانست؛ یعنی زمانی که زائر در اثر حضور در فضای قدسی، احساس آرامش، اشتیاق، و ارتباط با امر متعالی را در ذهن خود به‌عنوان خاطره‌ای ماندگار حفظ می‌کند.

٤-۲. مفهوم و مؤلفه‌های حس معنویّت مکان

معنویت در وجود انسان، ریشه‌ای تاریخی دارد که به آغاز خلقت بشر بازمی‌گردد؛ چرا که خداوند انسان را از دو ماهیتِ جسمانی و روحانی آفریده و اصالت را در جنبهٔ معنوی‌اش قرار داده است (نراقی، ۱۳۸۶، ص. ۳۱). علامه طباطبایی نیز ضمن تأکید بر این‌که معنویت ذاتی و فطری انسان است، در تبیینِ انسان معنوی بیان می‌دارد: «فطرت همان الگوی سعادت انسان و مسیری متافیزیکی و خطاناپذیر برای تکامل اوست که در خود سعادت و خوشبختی وجودش را جای‌داده است.» (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص. ۶۱؛ مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، صص. ۸۲-۸۱). معنویت در تعریف سکولار، در سطح موضوعات ساده معرفی می‌شود، این درحالی است که معنویتِ حقیقی، در خدمت ارتباط انسان و خداوند است (نقی‌زاده، ۱۳۹۱، ص. ۳۵). از این‌رو معنویت امری فرامادی و به معنای نوعی تجربهٔ عارفانه و سیری آفاقی برای تقرّب به خدا تلقی شده (محمدی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۸؛ طاهرطلوع‌دل و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۶۰). احساس معنوی، می‌تواند شامل: مواجهه با امر شکوهمند، درک وحدت درونی، جست‌وجوی حقیقت، تحول و دگرگونی عمیق، آرامش و نشاط معنوی باشد (طاهرطلوع‌دل و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۶۰). هنر و معماری اسلامی به رمزپردازی و زبان تمثیلی هنرمند مبتنی است (مهدی‌نژاد و همکاران ۱۳۹۵، ص. ۳۱). معماری اسلامی برگرفته از زبان قرآن است و عمق و غنای تمدن اسلام را با بهره‌گیری از روح معنویت نشان می‌دهد (بمانیان و سیلوایه، ۱۳۹۱، ص. ۹-۳۰؛ مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۱۷). زمانی حسِ‌معنویت در یک فضا شکل می‌گیرد که فضا، جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونهٔ بارزی از تلفیق و ارتباط بارهای عمیق معنایی با فرم‌های نمادین باشد. معنا مؤلفه‌ای است که سبب ارزش‌مندی محیط، خاطره‌انگیزی و ایجاد هویت در فضا و مکان می‌گردد و مخاطب آن‌را درک می‌کند و ارتباط بین اجزای آن محیط و چگونگی شکل‌گیری فضا، نمودی از مفاهیم و ارزش‌های جامعه است که می‌تواند در قالب فرم معمارانه بیان گردد (شفیعیان و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۳۸). هرشبرگر بر این نکته تأکید می‌کند که معنا و انتقال معنا نقطهٔ عطف معماری است: «در

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

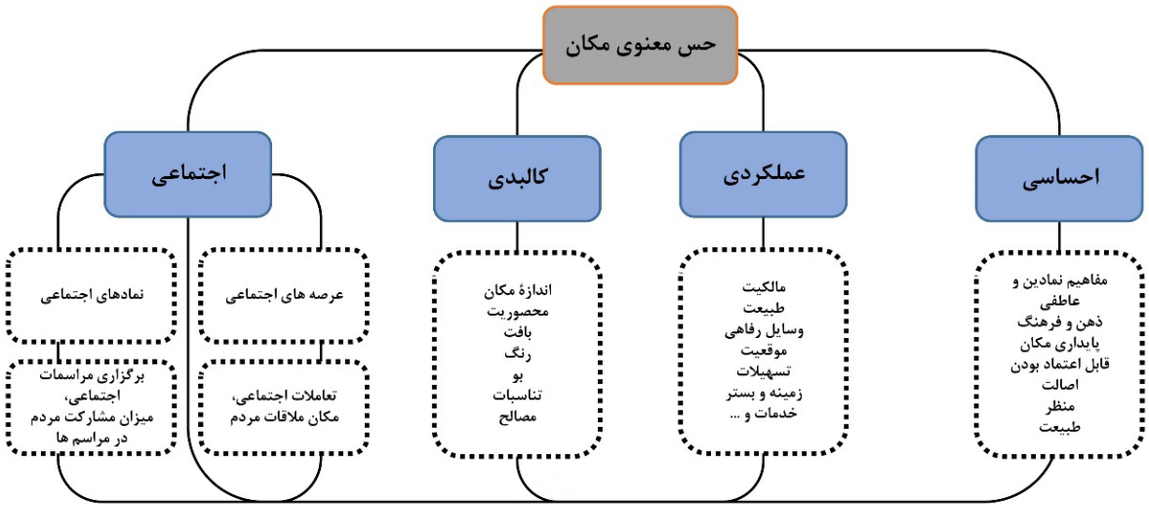
[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

حقیقت انتقال معنا از خلال عنصر و رسانه‌ای معمارانه، هم برای کاربردی معیّن و هم برای لذّت از معماری، نکته‌ای اساسی است. شکل‌ها، رنگ‌ها، فضاها و سایر عناصر و پدیده‌های معماری، رسانه‌هایی هستند که معماران از خلال آن‌ها با استفاده‌کنندگان ساختمان‌هایشان ارتباط برقرار می‌کنند» (هرشبرگر، ۵، ص.۱۳۷۸). یکی از ویژگی‌های تجربهٔ معنوی این است که انسان احساس می‌کند تغییری درونی در قالب یک درگیری عاطفی اولیه تا تحولی عمیق شامل احساس از خود بی‌خود شدن به او دست دهد؛ ازاین‌رو معماری می‌تواند از طریق خیال انگیز بودن در کنار زیبایی و شکوه‌مندی، به انسان فرصت پرواز ذهن را بدهد. فضایی که معماران ایرانی می‌ساختند هم نمودی از مفاهیم ایدئولوژیک و کیهان‌شناختی و هم سرشار از یافته‌های خیال‌انگیز بود (تقوایی، ۱۳۸۶، ص. ۴۴؛ طاهر طلوع دل و همکاران۱۴۰۰، ص. ۶۴). بنابراین می‌توان گفت معماری اسلامی، به‌ویژه در بناهای زیارتی، عرصهٔ بروز «زیبایی قدسی» است؛ زیبایی‌ای که هدف آن تعالی روح و دعوت انسان به تأمل در حقیقت است، نه صرفاً لذت بصری. مفهوم «حس معنویت» بر دامنهٔ گسترده‌ای از احساسات و مطلوبیت‌های محیطی برای رفع نیازهای متعالی و روانی بشر اشاره دارد. آبراهام مازلو (Abraham Maslow) معتقد است ارزش‌های روحانی و داشتن تجارب معنوی از وجود بیولوژیک و استعداد ذاتی و طبیعی انسان‌ها جدا نیست. وی بر آن است این باورهای غلط را که معنویت و روحانیت از ما جداست، روان‌شناسان پوزیتیویست، رفتارگرایان، رفتارشناسان نو، روان‌کاوان و تجربه‌گرایان افراطی ایجاد کرده‌اند (حیدری و همکاران، ۱۳۹۳). معماری به مثابهٔ محسوس‌ترین بخش از این پدیدهٔ والا از دیرباز بستر تبلور اندیشه‌های متعالی انسان و خاستگاه تحقق کمالات آدمیان بوده است (صادقی حبیب آباد و همکاران ۱۳۹۵، ص. ۱۸). در پژوهش‌های معاصر دربارهٔ «حس مکان»، بیشتر تأکید بر عوامل روان‌شناختی و ساختارهای کالبدی به‌عنوان منشأ شکل‌گیری این حس است؛ به‌طوری که مفاهیمی چون «معنا» (Lynch, 2007) یا «سنت» (Relph, 1976) و سایر رویکردهای مبتنی بر ادراک فضایی، ناتوان در تبیین ویژگی‌های خاصِ فضاهای معنوی هستند که ریشه در باورها، مناسک و تجربه‌های دینی دارند (وثیق، ۱۳۹۹ص. ۲۲۸). از این منظر، حس مکان می‌تواند معیاری مناسب برای سنجش میزان تعلق‌پذیری کاربران به فضای معماری محسوب شود. با دگرگونی کالبد مکان، مؤلفه‌های سه‌گانه‌ی «فعالیتی، ادراکی و کالبدی» که به‌عنوان بنیادین‌ترین اجزای شکل‌دهندهٔ حس مکان شناخته می‌شوند، دستخوش تغییر می‌گردند و این تحولات تأثیر مستقیمی بر کیفیت و شدت حس مکان دارند. در این میان، کاربری‌هایی که پیوندی عمیق با خاطرات جمعی و احساسات اجتماعی دارند، زمینه‌ساز تحقق حس تعلق به مکان می‌شوند. فضاهای مذهبی به‌دلیل ایجاد محیطی جمعی مبتنی بر مناسک همزمان، سلسله مراتب فضاییِ نمادین، و الگوهای رفتاری مشارکتی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری این تعلق ایفا می‌کنند (سجادزاده، ۱۳۹۵، ص. ۲۵؛ وثیق، ۱۳۹۹، ص. ۲۲۴). همچنین پژوهشگرانی همچون جان لنگ، لاوارکس و پروشانسکی در مطالعات خود بر تأثیر عوامل کالبدی بر شکل‌گیری حس مکان تأکید کرده‌اند؛ از دیدگاه فریتز استیل (Steal 1981,)، مهم‌ترین این عوامل شامل اندازه‌ی فضا، میزان محصوریت، تضاد، مقیاس، تناسب، فاصله، بافت، رنگ، صدا و تنوع بصری است. نوربرگ‌شولتز نیز بر این نکته تأکید می‌ورزد که عناصری چون رویدادهای فضایی، پوشش‌های تزیینی، فرم‌ها، رنگ و بافت در سطح درک ذهنی افراد، نقشی اساسی در شکل‌دهی به حس مکان ایفا می‌کنند (Norberg-Schulz ,1981)؛ وثیق و یاری‌کیا ۱۴۰۱، ص. ۳۹). معیارهایی چون ذهن و فرهنگ (Nairn, 1965)، مفاهیم نمادین و عاطفی (Stefanovic ,1998)، پایداری مکان و قابل اعتماد بودن (sircus, 2001)، اصالت، منظر، طبیعت و فضاهای خصوصی و جمعی (Salvesen, 2002) در ادراک انسان از فضاهای معماری و ایجاد حس مکان در افراد در درون فضاها مؤثر واقع شود (وثیق و یاری‌کیا ۱۳۹۸، ص. ۳۹). یکی از مؤثرترین ویژگی‌های مکان که سبب ارتقای حس مکان می‌گردد؛ فعالیت‌ها و تعاملات بین انسان–مکان و انسان–انسان در آن مکان است (رلف، ۱۹۷۶) که می‌تواند در نگرش‌ها، رفتار افراد و مشارکت آن‌ها در فضاهای معماری در ایجاد حس مکان تأثیرگذار باشد (Shamai, 1991) ؛ (وثیق و یاری‌کیا ۱۳۹۸، ص. ۴۰). مهم‌ترین مؤلفه‌های عملکردی که در ارتقای حس مکان مؤثر است، مالکیت، طبیعت شامل، آب، گیاهان، خورشید، ساکنان و وسایل رفاهی، فضاهای خصوصی و عمومی (Steele, 1981)، موقعیت، تسهیلات (Salvesen, 2002)، زمینه و بستر، وجود خدمات و کاربری‌های متنوع، موقعیت قرارگیری مکان در زمینهٔ

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

شهری و نحوهٔ ارتباط با پیرامون (Bonaiuto et al, 2002) اشاره کرد (وثیق و یاری‌کیا ۱۳۹۸، ص. ۴۰). حس مکان می‌تواند معیاری برای سنجش میزان تعلقپذیری فضای معماری باشد. با تغییر کالبد مکان، شاخص‌های سه‌گانه «فعالیتی، ادارکی و کالبدی» به‌عنوان مولفه‌های سازنده حس مکان نیز تغییر یافته که بر کیفیت و کمیت حس مکان مؤثر است. در این میان برخی کارکردها و کاربری‌ها به واسطهٔ ارتباط مستقیمی که با خاطرات و احساسات جمعی دارد، دارای زمینه‌های تحقق حس تعلق به مکان است. فضاهای مذهبی به دلیل ایجاد فضای جمعی با محوریت مناسک مشترک و ایجاد سلسله مراتب تشرف و فعالیت، باعث ایجاد تعلق افراد به مکان می‌شوند (سجادزاده ۱۳۹۵، ص. ۲۵)، (وثیق ۱۳۹۹، ص. ۲۲۴). به همان نسبت که عوامل ادراکی-شناختی فردی در شکلگیری حس مکان مؤثر هستند، نقش متغیرهای اجتماعی نظیر؛ فرهنگ، نمادها و نشانه‌های اجتماعی نیز اهمیت زیادی دارد؛ برخی حس تعلق را ناشی از روابط و تعاملات اجتماعی جاری در مکان دانسته و آن را عامل اصلی حس تعلق به محیط می‌دانند. بر اساس این رویکرد، محیط حاوی نشانه‌ها و اطلاعات مشترک اجتماعی است که انسان‌ها با درک و رمزگشایی آن‌ها با محیط خود به تعامل می‌رسند (سیاوش‌پور و همکاران۱۳۹۳، ص. ۶)، (حیاتی و مرتضوی‌کیا ۱۳۹۹، ص. ۸۳). (Salvesen, 2002) حس مکان را پدیده‌ای ذهنی می‌داند که با خاطرات، تاریخ، صداها و فعالیت‌های جمعی مرتبط است (رضایی و همکاران، ۲۰۱۸). ارتباط مثبت بین فرد و مکان کالبدی و احساس رضایت روحی او، با ارتباطات اجتماعی موجود در مکان در رابطه است (Chavis&Pretty, 1999:635) اشخاصی همانند اسکنل و گیفورد این عامل (عامل اجتماعی) را به دو زیر شاخهٔ عرصه و نماد اجتماعی تقسیم بندی می‌کنند (scannell &Gifford, 2010) که عرصهٔ اجتماعی شامل، مکان ملاقات مردم و پاتوق‌ها، ارتباطات مردم در داخل و مرکز محله و روابط اجتماعی که تعاملات میان همسایگان را در بر میگیرد که موجب حمایت احساسی، شخصی، ابزاری و اطلاعاتی است. نمادهای اجتماعی نیز شامل برگزاری مراسم مختلف و میزان مشارکت مردم در مراسم‌هاست. در اکثر مطالعات، پیوندهای اجتماعی پیشبینیکنندهٔ قوی و مثبتی بوده است. (عبودی و پاکدل، ۱۴۰، ص. ۶). بنابراین بر اساس پژوهش‌هایی مانند (وثیق و یاری‌کیا، ۱۳۹۸)، (حیاتی و مرتضوی‌کیا، ۱۴۰۰)، (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۷)، (وثیق، ۱۳۹۹) و (طاهرطلوع و همکاران، ۱۴۰۱) می‌توان مؤلفه‌های حس معنوی مکان را در چهار دسته شامل: عوامل «کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی» دسته بندی نمود (شکل ۲).

شکل ۲. مؤلفه‌های حس معنوی مکان

Figure 2. Components of a spiritual sense of place

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

٤-۳. مفهوم و مؤلفه‌های «خاطرهٔ معنوی مکان»

واژه «خاطره» در لغت‌نامه‌ها به صورت‌های متفاوتی تعریف شده است؛ در لغت‌نامهٔ دهخدا خاطره به‌عنوان «چیزی که بر فرد گذشته و اثری از آن در ذهن باقی‌مانده باشد» یا «وقایع گذشته‌ای که فرد آن‌ها را دیده یا شنیده است» تبیین شده است (دهخدا ۱۳۷۳: ۶۴). از دیدگاه لغت‌نامه لانگمن، خاطره «توانایی فرد در بازیابی اشیا، مکان‌ها و تجربه‌های گذشته» محسوب می‌شود (Longman 2010، 1093)، درحالی‌که لغت‌نامهٔ وبستر آن را «فرایند یا توانایی بازتولید آنچه پیش‌تر آموخته یا به‌خاطر سپرده شده، به‌ویژه از طریق مکانیزم‌های تداعی معنایی» می‌داند (Merriam-Webster, 2003:725) ؛ نقل‌شده از میرمقتدایی، ۱۳۸۷). همچنین لغت‌نامه آکسفورد خاطره را «ظرفیت ذخیره‌سازی اطلاعات در ذهن آگاه و قابلیت فراخوانی عمدی آن‌ها» و همچنین «ذخیرهٔ تجارب گذشته برای به‌کارگیری در آینده» تعریف کرده است (Oxford, 1994: 530). بر اساس این تعاریف، خاطره را می‌توان به‌عنوان بازیابی وقایع و رویدادهای گذشته توسط فرد، از طریق یادآوری اشخاص، اشیا، مکان‌ها و تجربه‌های شخصی، تبیین کرد. بررسی این تعاریف نشان می‌دهد که یکی از مؤلفه‌های محوری خاطره، «رویداد» است؛ نه رویدادهای کتابی یا تاریخی، بلکه وقایعی که فرد به‌صورت مستقیم آن‌ها را تجربه کرده است. ازاین‌رو، در تعریف دقیق‌تری می‌توان گفت خاطره، بازیابی رویدادهای تجربه‌شده از سوی فرد است که از طریق یادآوری محرک‌های حسی یا نمادین و با بهره‌گیری از مکانیزم‌های تداعی معنایی صورت می‌گیرد (آزاد و پروی، ۱۳۹۱: ۲). به بیان دیگر، هر خاطره‌ای پیش‌نیازی واقعی دارد؛ بدون رخ‌دادن واقعه یا حادثه، خاطره‌ای شکل نمی‌گیرد، و هنگامی که زمان از آن رویداد می‌گذرد، فضایی که واقعه در آن رخ‌داده، به‌عنوان بازماندهٔ معنادار در ذهن باقی می‌ماند. خاطره‌ها همچنین به‌عنوان مرجعی برای بازتاب فرد دربارهٔ زندگی‌اش عمل می‌کنند؛ چرا که هویت و گسترهٔ وجودی انسان در همان مرزهایی تعریف می‌شود که خاطره‌ها در آن‌ها شکل گرفته‌اند، و بدون واقعه، خاطره فاقد معناست (حبیبی، ۱۳۷۸، صص. ۱۶-۲۱). از منظری گسترده‌تر، خاطره‌ها به هستی انسان معنا می‌بخشند و ابعاد زمانی و مکانی زندگی را جهت‌دهی می‌کنند (Siew-Wai Lim, 2000: 270–277). هرچه تعداد افراد درگیر در یک رویداد بیشتر باشد، اهمیت آن واقعه در حافظهٔ جمعی افزایش می‌یابد و اشیا یا فضاهایی که از آن رویداد باقی می‌مانند، ارزش نمادین پیدا می‌کنند. گاهی تنها چیزی که از یک خاطره باقی می‌ماند، نام یا عنوانی است که در نام‌گذاری فضاهای شهری، به‌عنوان یادگاری از خاطره‌های تاریخی و جمعی، زنده نگه داشته می‌شود (میرمقتدایی، ۱۳۸۷، ص. ۶). به عبارتی می‌توان این موضوع را در قالب یک نمای تصویری نشان داد (شکل ۳):

شکل ۳. فرایند شکل‌گیری خاطره در مکان

Figure 3. The process of memory formation in place

رِلف می‌گوید: «مکان‌ها از طریق مواجهه‌های مکرر ما با آن‌ها و تداعی‌های پیچیده در خاطره‌ها و تأثیر و تأثرات ما بنا شده است. تجارب مکانی لزوماً زمان‌مند و خاطره‌نگار است (Relph 1976,p. 27). مکان، به‌مثابهٔ چارچوبی فضایی، تنها زمینهٔ وقوع رویدادها و شکل‌گیری خاطرات نیست، بلکه به‌عنوان حافظه‌ای زنده از خاطرات جمعی عمل می‌کند. زمانی که رویدادی در فضایی رخ می‌دهد، نه‌تنها در ذهن اعضای گروه به‌صورت تصاویر معنادار ثبت می‌شود، بلکه خودِ آن فضا را از سطح صرفِ «فضا» به «مکان» تبدیل می‌نماید. برای اینکه این مکان بتواند هویت خود را حفظ کرده و در گذر زمان باقی بماند، به بازگشت مداوم گروه نیاز دارد؛ بازگشتی که تنها زمانی رخ می‌دهد که مکان همچنان قادر باشد خاطرات مشترک گروه را در ذهن آنان زنده نگه دارد. این بازگشت، درعین‌حال، زمینه‌ساز رویدادهای جدیدی می‌شود که به لایه‌های پیشین معنای مکان می‌افزایند و

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

آن را غنی‌تر می‌سازند. در نتیجه، چرخه‌ای پویا شکل می‌گیرد که در آن گروه، مکان و خاطرهٔ جمعی در گره‌ای گسست‌ناپذیر، برای بقاء و تداوم متقابل، به یکدیگر وابسته‌اند. ازاین‌رو، برای دوام این رابطه، ضروری است که مکانِ خاطره‌زا انعطاف‌پذیر باشد؛ یعنی بتواند خود را با تحولات ناشی از زمان و رویدادهای نوین سازگار کند. تنها در چنین شرایطی است که مکان می‌تواند به فضایی جاودانه تبدیل شود که برای نسل‌ها و گروه‌های متنوع، همچنان بستری معنادار برای شکل‌گیری و انتقال خاطره باقی بماند (حسینی کومله و ستوده علمباز، ۱۳۹۲، ص. ۸۱). بنابراین بر اساس مطالعات انجام شده، تجربهٔ معنوی زیارت در یک مکان زیارتی، سبب شکل‌گیری تصاویر فضایی ذهنی زائران می‌شود، از طرفی این تجربه به فضا معنا بخشیده و حس معنوی مکان شکل می‌گیرد، با رجوع مجدد زائران به مکان، خاطرهٔ معنوی مکان شکل می‌گیرد و زمینه‌ساز وقوع خاطرات تازه گشته و معنای مکان را غنی‌تر می‌کند (شکل ۴).

شکل ٤. نحوه و فرایند شکل‌گیری خاطرهٔ جمعی در مکان

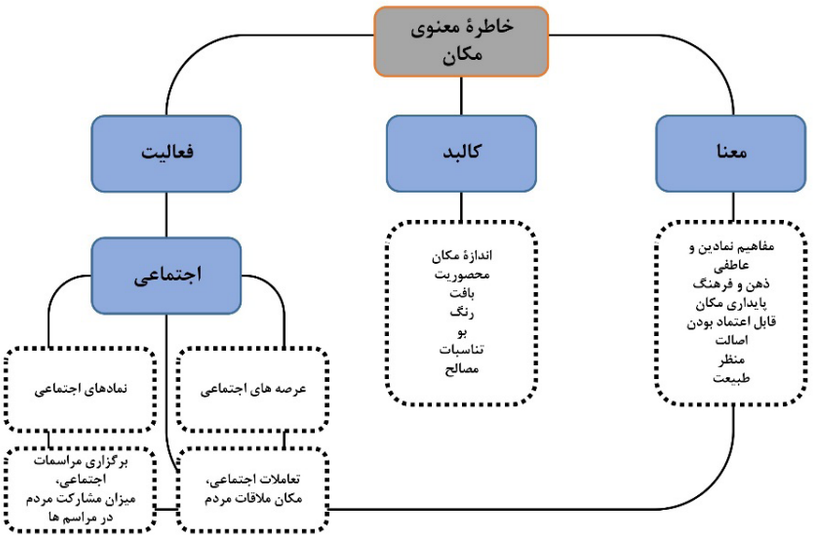
Figure 4. The method and process of forming collective memory in place

کانتر در مدل مفهومی خود از مکان، سه مؤلفهٔ «مشخصات کالبدی»، «فعالیت» و «معنا» را به‌عنوان ابعاد اصلی در هرگونه پژوهش مرتبط با بهبود کیفیت رابطهٔ انسان و محیط شهری، به‌ویژه در چارچوب‌های مبتنی بر هویت و خاطرهٔ جمعی در طرح‌های توسعه معرفی می‌کند. در این چارچوب، برخی فضاها با حضور مقبرهٔ شخصیتی مقدّس، از فضایی عینی به مکانی مقدّس تبدیل می‌شوند؛ چنان‌که محل دفن پیامبر اسلام (ص) یا مراکز زیارتی مرتبط با شهادت و دفن ائمهٔ شیعه، برای مسلمانان به‌ویژه شیعیان، به‌عنوان فضاهایی معنوی شناخته می‌شوند که در آن‌ها افراد از طریق حضور فیزیکی، ارتباطی روحانی با ذات مطلق (خداوند) برقرار کرده و از تجربهٔ معنوی ناشی از این مکان مقدّس بهره‌مند می‌گردند (پرتو و همکاران ۱۴۰۱، ص. ۳۳). مکان، به‌مثابهٔ ظرفی برای وقوع رویدادها و حوادث، نقشی بنیادین در حفظ خاطرات ایفا می‌کند؛ چرا که هر خاطرهٔ مشخص، به طور مستقیم به مکانی معین پیوند خورده است. به بیان دیگر، خاطره ذاتاً مکان‌محور است یا لااقل نیازمند پشتوانه‌ای فضایی برای شکل‌گیری و بازیابی است (میرمقتدایی، ۱۳۸۸). ازاین‌رو، حس مکان می‌تواند شاخصی معتبر برای سنجش میزان تعلق‌پذیری کاربران به فضای معماری محسوب شود؛ زیرا هرگونه تغییر در کالبد فیزیکی مکان، سه شاخص کلیدی «فعالیتی، ادراکی و کالبدی» که به‌عنوان ارکان سازندهٔ حس مکان شناخته می‌شوند را دستخوش دگرگونی می‌کند و این تحولات تأثیری مستقیم بر کیفیت و شدّت این حس دارد. در این میان، برخی از کاربری‌ها و عملکردهای فضایی که پیوندی عمیق با خاطرات و احساسات جمعی دارند، زمینه‌ساز ظهور حس تعلق به مکان می‌شوند. به‌ویژه فضاهای مذهبی، با ایجاد محیطی جمعی مبتنی بر

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

مناسک هم‌زمان و همچنین ترسیم سلسله‌مراتب معنوی و فضایی در قالب الگوهای رفتاری و فعالیت‌های نمادین، نقشی کلیدی در شکل‌گیری این تعلق ایفا می‌کنند (سجادزاده ۱۳۹۵، ص. ۲۵؛ وثیق ۱۳۹۹، ص. ۲۲۴)؛ بنابراین بر اساس مطالعات انجام شده، می‌توان مؤلفه‌های خاطرهٔ معنوی مکان را شامل سه مؤلفهٔ معنا، کالبد و فعالیت (اجتماعی – آئینی) دانست (شکل ۵).

شکل ۵. مؤلفه‌های خاطرهٔ معنوی مکان

Figure 5. Components of the spiritual memory of place

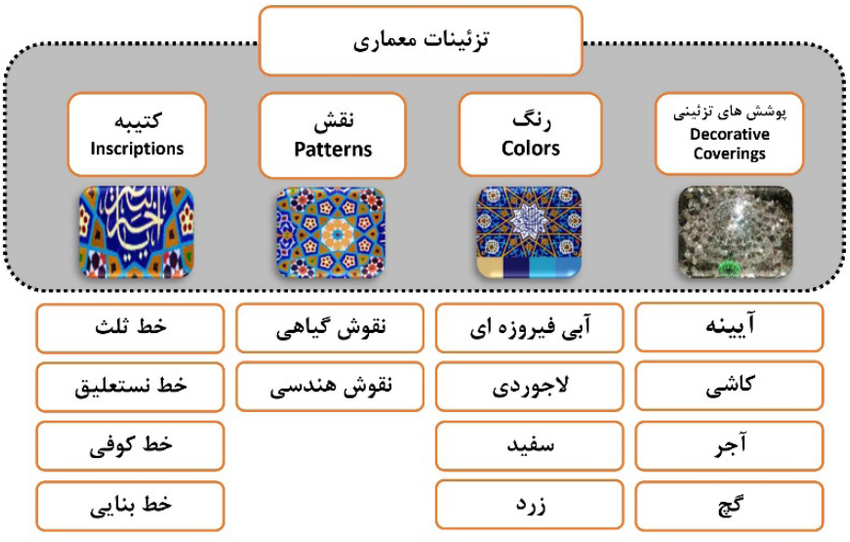
٤-٤. نقش تزیینات در ایجاد خاطرهٔ معنوی

تزیینات در معماری اسلامی دارای ابعاد نمادین و فرهنگی هستند. هنر دورهٔ اسلامی، محصولی از اندیشهٔ اسلامی است و پژوهشگران حوزهٔ هنر اسلامی معتقدند تزیینات و نقوش تزیینی، عنصری مکمل و جدایی‌ناپذیر از این هنر محسوب می‌شوند. این نقوش ضمن همراهی با ساختارهای هنری گسترده‌تری مانند معماری، زمینهٔ گسترده‌ای را برای بروز خلاقیت و شکوفایی هنری فراهم کرده‌اند (حسینی و خزایی ۱۳۸۸، ص. ۲۷). در هنرهای به‌کاررفته در مساجد ایرانیِ دورهٔ اسلامی، عناصری همچون مقرنس‌ها، اسلیمی‌ها و سایر فرم‌های تزیینی، همگی گویای توجه به مفاهیمی هستند که در بناهای مذهبی مانند مساجد به کار گرفته شده‌اند (بورکهارت ۱۳۷۲، ص. ۱۳۲؛ مهدی‌نژاد و همکاران ۱۳۹۸، ص. ۸۳). ویژگی هنر مقدّس در معماری چنان است که بیان معانی از طریق هنر انتزاعی، شامل تزیینات، فرم‌ها و غیره را ممکن ساخته (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵). هنرهای تزیینی در بناهای مذهبی؛ رنگ‌ها، شکل‌های موزون و قوس‌های صعودی و نزولی، هرکدام به بیننده آرامشی معنوی می‌بخشند. یکی از ویژگی‌های کلیدی معماری اسلامی، تزیینات آن است؛ با این تفاوت که نقوش به‌کاررفته در این معماری بیشتر از ماهیتی انتزاعی برخوردارند و در واقع با مخاطب، به‌صورت رمزپردازی سخن می‌گویند (صادقی حبیب‌آباد و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۷؛ مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۸۳). تزیینات در معماری اسلامی، علاوه بر جنبهٔ فرمال، دارای لایه‌های نمادین و معنایی عمیقی است که ریشه در آموزه‌های قرآنی دارد. نقش‌مایه‌هایی نظیر اسلیمی، ختایی و نقوش هندسی، هر کدام بازتاب‌دهندهٔ مفاهیمی چون بهشت، نظم هستی و ... هستند و همین ویژگی، وجه تمایز هنر اسلامی با سایر هنرهاست (حسینی و خزایی، ۱۳۸۸، صص. ۳۰-۳۱). نقوش هندسی، زاییدهٔ ذهن خلاق هنرمندان اسلامی و متأثر از جهان‌بینی توحیدمحور هستند؛ پیچیدگی در عین سادگی، به‌گونه‌ای که تمامی نقوش هندسی با خط‌کش و پرگار قابل ترسیم باشند، در کنار رمزآلودگی، انتزاعِ محض، تنوع، توانایی گسترش بی‌پایان در سطح از خصوصیات برجستهٔ این نقوش محسوب می‌شوند. این ویژگی‌ها، هنرمندان مسلمان را قادر ساخت تا از «هندسه به‌عنوان واسطه‌ای وحدت‌بخش میان جهان مادی و عالم معنوی» استفاده کنند (مکی‌نژاد ۱۳۸۵، ص. ۱۰). بر پایهٔ پژوهش (نقره‌کار و همکاران، ۱۴۰۱)، تزیینات معماری ایرانی در چهار دستهٔ اصلی پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

و خط (کتیبه) قابل طبقه‌بندی‌اند (شکل ۶)؛ این چهار دسته آرایه در حرم حضرت معصومه (س) نیز به طور برجسته حضور دارند و هر یک سهمی ویژه در القای حس معنویت دارند: پوشش‌های تزیینی (استفاده از آینه، آجر، گچ و کاشی، ...)، رنگ (رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی و طلایی و ...)، نقش (نقوش اسلیمی و هندس) و کتیبه) خط کوفی، نستعلیق، ثلث و ...) .

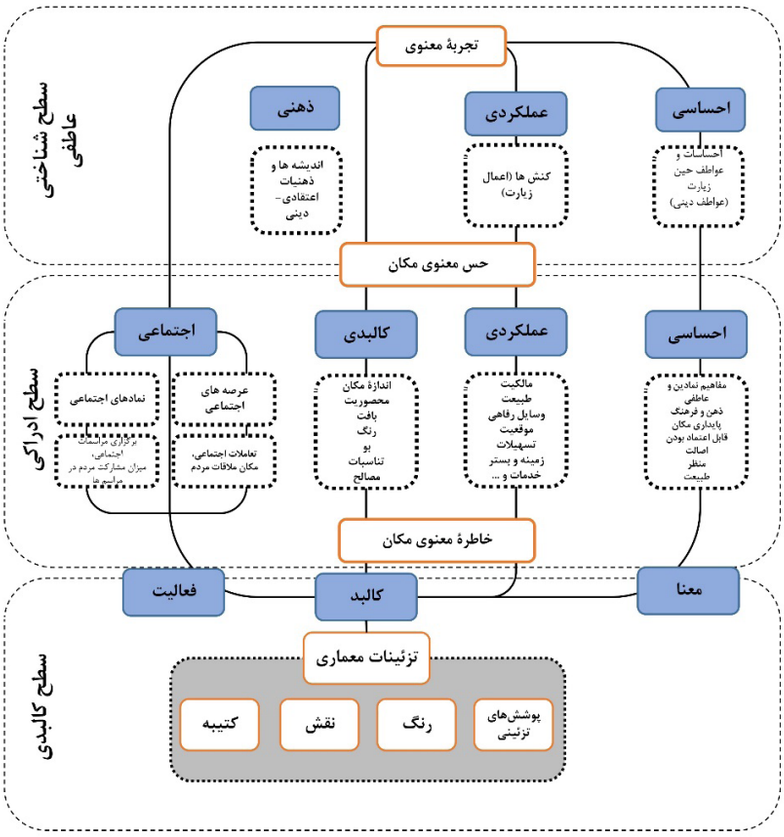
شکل ٦. دسته بندی تزیینات معماری ایرانی–اسلامی

Figure 6. Classification of Iranian-Islamic architectural decorations

بدین ترتیب، تزیینات را می‌توان رسانه‌هایی حسی–معنایی دانست که از طریق ادراک دیداری و تجربهٔ زیباشناختی، موجب بروز حس معنویت در ذهن زائر می‌شوند؛ حسی که در اثر تکرار حضور و توجه قلبی، به «خاطرهٔ معنوی» تبدیل می‌گردد. با تلفیق مبانی نظری فوق، فرایند ادراک معنویت در معماری حرم‌ها را می‌توان در سه سطح تحلیل کرد: ۱) سطح کالبدی (تزیینات معماری): شامل مؤلفه‌های پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش و کتیبه که حامل پیام‌های رمزی و زیبایی قدسی‌اند ۲) سطح ادراکی (حس معنویّت مکان): تجربهٔ درونی آرامش، شوق، حس وحدت و حضور قدسی که از ادراک تزیینات برمی‌خیزد و ۳) سطح شناختی–عاطفی (خاطرهٔ معنوی زائر): ماندگاری تجربهٔ زیارت در ذهن و احساس تعلق به مکان مقدّس. ارتباط میان این سطوح به‌صورت (شکل۷) قابل‌تبیین است. تزیینات معماری (پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش، کتیبه)، از طریق ویژگی‌های نمادین و انتقال معنا، موجب تقویت حس معنویّت مکان می‌شود که در نهایت منجر به شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی زائر می‌گردد. به بیان دیگر، تزیینات با برانگیختن ادراک حسی و عاطفی زائر، پلی میان کالبد فضا و معنای درونی ایجاد می‌کنند؛ این پیوند حسی– معنوی در ذهن فرد تداوم‌یافته و به خاطره‌ای قدسی و ماندگار تبدیل می‌شود. در مدل زیر، «حس معنویّت» نقش متغیر میانجی دارد که ارتباط میان تزیینات معماری و خاطرهٔ معنوی را توضیح می‌دهد. این چارچوب نظری، مبنای طراحی ابزار میدانی (پرسش‌نامه) قرار گرفته است تا بتوان میزان تأثیر هر دسته از تزیینات را بر تجربهٔ معنوی زائران حرم حضرت معصومه (س) سنجید.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

شکل ۷. نقش تزیینات در شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی مکان

Figure 7. The role of decorations in forming the spiritual memory of a place

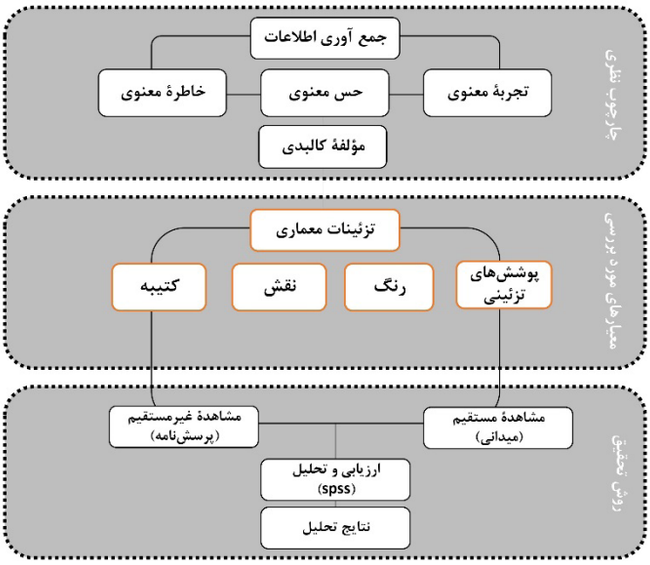
۵. روش پژوهش/ مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی از نوع همبستگی است که با رویکرد کمّی انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (پرسش‌نامه استاندارد محقق ساخته) بوده است. در مرحلهٔ نخست، برای تبیین مبانی نظری، مفاهیم مرتبط با تجربهٔ معنوی، حس و خاطرهٔ معنوی و نقش تزیینات در ایجاد آن، از طریق منابع کتابخانه‌ای، مورد بررسی قرار گرفت. در مرحلهٔ دوم، به‌منظور تحلیل تأثیر تزیینات بر خاطرهٔ معنوی زائران، داده‌های میدانی از طریق مشاهدهٔ مستقیم و غیرمستقیم (پرسش‌نامه) گردآوری شد. جامعهٔ آماری پژوهش شامل: زائران حرم مطهر حضرت معصومه (س) در شهر قم است که در بازهٔ زمانی آبان تا آذر ۱۴۰۴ در فضاهای مختلف حرم (صحن‌ها، رواق‌ها و داخل حرم) حضور داشته‌اند. با توجه به گستردگی جامعه و عدم امکان سرشماری، از روش نمونه‌گیری در دسترس با رعایت تنوع سنی، جنسیّتی و تحصیلی استفاده شد. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و با درنظرگرفتن سطح اطمینان ۹۵٪، نسبت موفقیت ۰,۵ (در شرایط عدم قطعیت) و خطای قابل‌قبول ۱۰٪، حدود ۹۶ نفر محاسبه شد. باهدف افزایش دقت و جبران احتمال پرسش‌نامه‌های ناقص، تعداد نمونه به ۱۰۰ نفر افزایش یافت. ابزار گردآوری داده‌ها، پرسش‌نامه‌ای محقق ساخته است که سؤالات آن بر اساس مبانی نظری و مطالعات پیشین تنظیم گردید و شامل دو بخش اصلی اطلاعات فردی پاسخ‌دهندگان (سن، جنسیّت، میزان تحصیلات، دفعات زیارت و...) و سؤالات تخصصی دربارهٔ ادراک خاطره‌ای و معنوی زائر از تزیینات حرم (پوشش‌های تزیینی، رنگ، نقش و کتیبه) است. این پرسش‌نامه از دو بخش اصلی تشکیل شده است؛ بخش اول شامل اطلاعات جمعیّت‌شناختی شامل سؤالاتی درباره سن، جنسیّت، میزان تحصیلات، دفعات زیارت، مدت‌زمان حضور در حرم و... و بخش دوم شامل سؤالات تخصصی شامل ۱۶ گویه که در چهار متغیر اصلی (هر متغیر ۴ گویه) طبقه‌بندی شده‌اند و همگی بر اساس طیف

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

لیکرت پنج‌گزینه‌ای (از ۱= بسیار کم تا ۵= بسیار زیاد) سنجیده شده‌اند. این چهار متغیر عبارت‌اند: پوشش‌های تزیینی (شامل کاشی‌کاری، آینه‌کاری، گچ‌بری و آجرکاری)، رنگ‌ها)رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید و...)، نقوش (نقوش اسلیمی، ختایی و هندسی) و کتیبه (خطوط کوفی، نستعلیق، ثلث و...) است. داده‌های گردآوری‌شده پس از کدگذاری در نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گرفت. در تحلیل توصیفی، از شاخص‌هایی چون میانگین و انحراف معیار برای شناخت الگوهای کلی استفاده شد و در تحلیل استنباطی، آزمون همبستگی پیرسون برای تعیین میزان تأثیر هر نوع تزیینات بر ادراک حس معنویّت و خاطرهٔ زائران به کار رفت (شکل ۸). در نهایت، نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها با یافته‌های نظری تطبیق داده شد تا تصویری جامع از نقش تزیینات معماری حرم حضرت معصومه (س) در شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی زائران ارائه گردد.

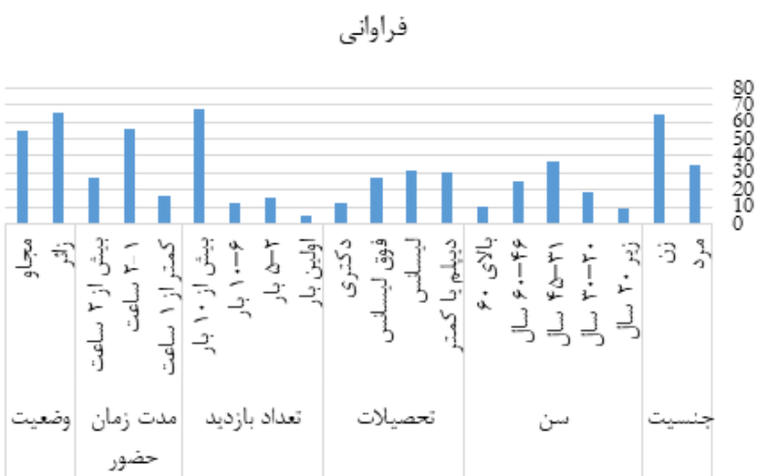

شکل ۸. فرایند و روش پژوهش

Figure 8. Research Process and Methodology

٦. یافته‌ها و بحث

تحلیل جمعیّت‌شناختی نشان داد که پاسخ‌دهندگان در رده‌های جنسیّتی، سنی، فرهنگی و تحصیلی مختلف بوده و بیشتر تجربهٔ مکرر حضور در حرم (بیش از ۱۰ بار) را داشته‌اند (شکل ۹).

شکل ۹. اطلاعات جمعیّت‌شناختی پاسخ‌دهندگان

Figure 9. Respondents' demographic chart

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

٦-١. بررسی پایایی و روایی ابزار پژوهش

به‌منظور بررسی میزان همسانی درونی پرسش‌نامهٔ محقق ساخته، از آزمون آلفای کرونباخ برای هر یک از مؤلفه‌های اصلی تزیینات معماری شامل پوشش‌های تزیینی، رنگ‌ها، نقوش و کتیبه‌ها استفاده شد. نتایج نشان داد که مقدار آلفای کرونباخ برای تمامی مؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۸۶ است. بیش‌ترین مقدار آلفا مربوط به مؤلفهٔ کتیبه‌ها (۰/۹۰۹) و سپس مؤلفهٔ پوشش‌های تزیینی (۰/۸۸۶) و مؤلفهٔ رنگ‌ها (۰/۸۶۳) و کم‌ترین مقدار آن مربوط به مؤلفهٔ نقوش (۰/۸۶۱) است. مقادیر به‌دست‌آمده برای آلفای کرونباخ بیانگر پایایی مطلوب تا بسیار مطلوب ابزار پژوهش است و نشان می‌دهد که گویه‌های هر مؤلفه از انسجام درونی مناسبی برخوردارند و به طور هماهنگ یک سازهٔ واحد را می‌سنجند. به‌ویژه پایایی بالای مؤلفهٔ کتیبه‌ها را می‌توان ناشی از وضوح معنایی و انسجام مفهومی این گویه‌ها در انتقال مفاهیم دینی دانست (جدول ۱). براین‌اساس، می‌توان نتیجه گرفت که پرسش‌نامه مورداستفاده از اعتبار لازم برای سنجش ادراک بصری–معنایی زائران از تزیینات معماری حرم حضرت معصومه (س) برخوردار بوده و داده‌های حاصل از آن قابلیت اتکا برای انجام تحلیل‌های توصیفی و استنباطی را داراست. به‌منظور بررسی کفایت نمونه‌گیری و اطمینان از مناسب‌بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی، آزمون KMO و بارتلت انجام شد. نتایج نشان داد که مقدار شاخص KMO برابر با ۰٫۸۲۲ است که بالاتر از آستانهٔ پذیرش (۰٫۶) قرار دارد و نشان‌دهندهٔ کفایت مطلوب نمونه‌گیری است. همچنین آزمون کروی بودن بارتلت با مقدار خی‌دوی ۲۹۹٫۰۵۱ در سطح معناداری کمتر از ۰٫۰۰۱ ($Sig. < 0.001$) به دست آمد که معناداری همبستگی میان متغیرها را تأیید می‌کند.

جدول ۱. شاخص‌های پایایی و روایی ابزار پژوهش

Table 1. Reliability and Validity Indices of the Research Instrument

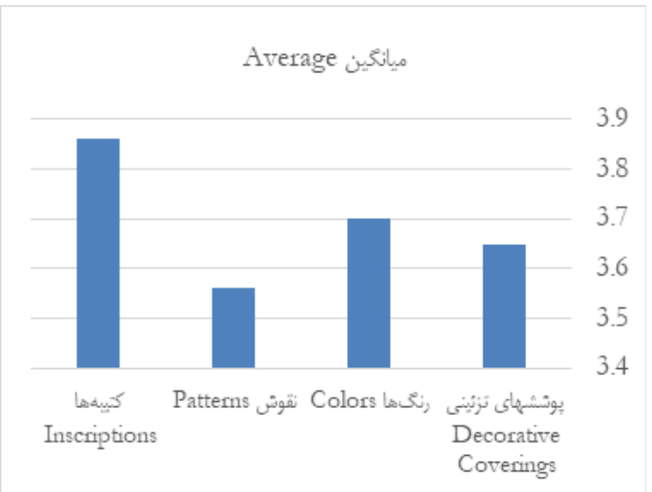
مؤلفه Variable	تعداد گویه‌ها No. of Items	آلفای کرونباخ Cronbach's Alpha (α)	میانگین Average	انحراف معیار Std. Deviation
پوشش‌های تزیینی Decorative Coverings	4	0.886	3.65	0.94
رنگ‌ها Colors	4	0.863	3.7	0.92
نقوش Patterns	4	0.861	3.56	0.92
کتیبه‌ها Inscriptions	4	0.909	3.86	0.89

٦-٢. آمار توصیفی متغیرهای پژوهش

نتایج آمار توصیفی نشان می‌دهد که میانگین ادراک زائران از تمامی مؤلفه‌های تزیینات معماری حرم حضرت معصومه (س) بالاتر از حد متوسطِ مقیاس (عدد ۳) است. این یافته بیانگر آن است که از دیدگاه پاسخ‌دهندگان، تزیینات معماری حرم به طور کلی در سطحی مطلوب و اثرگذار ادراک شده‌اند. در میان مؤلفه‌ها، کتیبه‌ها با میانگین ۳/۸۶ بالاترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند و پس از آن رنگ‌ها با میانگین ۳/۷، پوشش‌های تزیینی با میانگین ۳/۶۵ و نقوش با میانگین ۳/۵۶ قرار دارند. پایین بودن نسبی انحراف معیارها نیز نشان‌دهندهٔ همگرایی نسبی دیدگاه زائران در ارزیابی این مؤلفه‌هاست (شکل ۱۰).

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

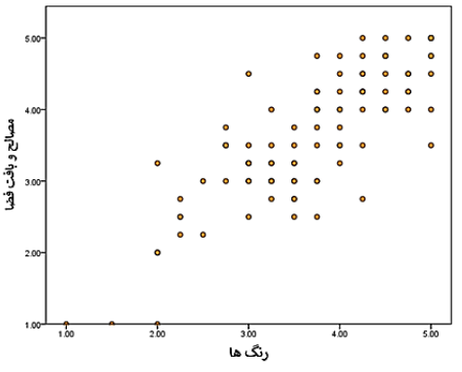

شکل ۱۰. آمار توصیفی مؤلفه‌های پژوهش

Figure 10. Descriptive statistics of research components

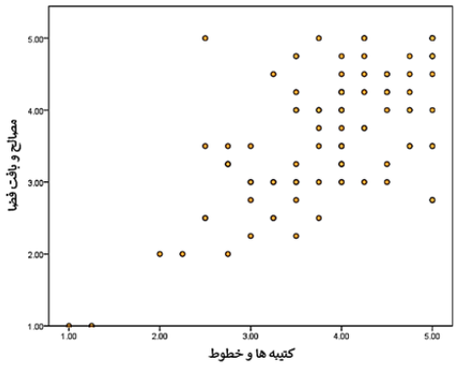
٦-٣. بررسی روابط بین مؤلفه‌های ادراک تزیینات معماری

نتایج آزمون همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین تمامی مؤلفه‌های ادراک تزیینات معماری رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد. شدّت این روابط از متوسط تا قوی متغیر است. بیش‌ترین میزان همبستگی میان مؤلفه‌های پوشش‌های تزیینی و رنگ‌ها مشاهده شد (شکل ۱۱) که بیانگر پیوند نزدیک این دو عنصر در تجربهٔ ادراکی زائران از فضاست. کم‌ترین میزان همبستگی نیز میان پوشش‌های تزیینی و کتیبه گزارش شد (شکل ۱۲)، هرچند این رابطه نیز از نظر آماری معنادار است.

شکل ۱۱. بیش‌ترین میزان همبستگی میان مؤلفه‌های پوشش‌های تزیینی **و** رنگ‌ها

Figure 11. The highest level of correlation between Decorative Coverings components and colors

شکل ۱۲. کم‌ترین میزان همبستگی میان پوشش‌های تزیینی **و** کتیبه‌ها

Figure12 . The lowest level of correlation between Decorative Coverings and inscriptions

این نتایج نشان می‌دهد که زائران تزیینات معماری را نه به‌صورت عناصر منفک، بلکه به‌عنوان اجزای یک کل منسجم فضایی ادراک می‌کنند. چنین هم‌پوشانی ادراکی، زمینه‌ساز شکل‌گیری تجربه‌ای یکپارچه از فضاست که می‌تواند در برانگیختن حس معنویّت و ماندگاری خاطرهٔ زیارت نقش مؤثری ایفا کند (جدول ۲).

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

جدول ۲. ماتریس همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های ادراک تزیینات معماری، سطح معناداری:p <01/0

Table 2. Pearson correlation matrix between components of perception of architectural decorations, significance level: p<0.01 0.01"

مؤلفه Variable	پوشش‌های تزیینی Decorative Coverings	رنگ colors	نقوش Patterns	کتیبه Inscriptions
پوشش‌های تزیینی Decorative Coverings	1	0.829	0.714	0.644
رنگ‌ها colors	0.829	1	0.806	0.706
نقوش Patterns	0.714	0.806	1	0.730
کتیبه‌ها Inscriptions	0.644	0.706	0.730	1

این پژوهش باهدف شناسایی نقش تزیینات معماری حرم حضرت معصومه (س) در شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی زائران انجام شد و دو پرسش اصلی را محور توجه قرار داد: اول آیا ویژگی‌های ظاهری تزیینات در ایجاد خاطرهٔ معنوی زائران نقش دارند؟ دوم کدام دسته از تزیینات (رنگ، نقش، کتیبه و پوشش‌های تزیینی) بیشترین نقش را در ایجاد خاطرهٔ معنوی در زائر دارند؟ در پاسخ به اولین پرسش، روابط همبستگی قوی میان تمام مؤلفه‌های تزییناتی و سهم نسبتاً متوازن آن‌ها در ادراک کلی، گواهی بر آن است که خاطرهٔ معنوی نتیجهٔ هم‌افزایی میان عناصر بصری است. این هم‌افزایی، در ذهن زائر تصویری ماندگار و قدسی از فضا خلق می‌کند که در آن، رنگ‌های نمادین (فیروزه‌ای، لاجوردی، طلایی)، نقوش اسلیمی و هندسی، پوشش‌های تزیینی و محتوای کلامی کتیبه‌ها، همگی در کنار یکدیگر، حسی یکپارچه از حضور معنوی را القا می‌کنند. این فرایند، با مدل نظری ارائه‌شده در پژوهش که تزیینات را در سطح کالبدی، حس معنوی مکان را در سطح ادراکی و خاطرهٔ معنوی زائر را در سطح شناختی–عاطفی قرار می‌دهد، کاملاً هم‌خوان است. در این مدل، حس معنوی مکان نه یک پایان، بلکه یک واسطهٔ ادراکی است که از طریق آن، تزیینات معماری به‌تدریج در ذهن زائر به خاطره‌ای ماندگار تبدیل می‌شوند. در پاسخ به پرسش دوم از دیدگاه زائران، مؤلفهٔ «کتیبه‌ها» بالاترین میانگین ادراک معنوی را به دست آورد. این نتیجه نشان می‌دهد که زائران، کتیبه‌ها را نه صرفاً به‌عنوان عناصر بصری، بلکه به‌عنوان خطابی معنوی و معنادار درک می‌کنند؛ خطابی که از طریق کلام مقدّس، پیوندی مستقیم با عالم غیب ایجاد می‌کند و تجربهٔ زیارت را از سطح حسی به سطح معنوی ارتقا می‌دهد. این درک، با ماهیت زیارت به‌عنوان «طلب نزدیکی و تقرّب» هم‌راستاست.

۷. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که؛ تمامی مؤلفه‌های تزیینات معماری حرم حضرت معصومه (س)، شامل کتیبه‌ها، رنگ‌ها، پوشش‌های تزیینی و نقوش، توسط زائران در سطحی بالاتر از متوسط مقیاس ادراک شده‌اند. در این میان، کتیبه‌ها با میانگین ۳/۸۶ بالاترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند و پس از آن رنگ‌ها با میانگین ۳/۷، پوشش‌های تزیینی با میانگین ۳/۶۵ و نقوش با میانگین ۳/۵۶ قرار دارند. این نتیجه بیانگر آن است که تمام مؤلفه‌ها (نقش، رنگ و پوشش‌های تزیینی) در خدمت کتیبه (کلام خدا) در ایجاد خاطرهٔ معنوی، قرار می‌گیرند و از طرفی بر اساس نتایج آزمون همبستگی پیرسون می‌توان دریافت که بین تمامی مؤلفه‌های ادراک تزیینات معماری رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد. شدّت این روابط از متوسط تا قوی متغیر است. این یافته‌ها نشان می‌دهد که زائرانِ حرم حضرت معصومه (س)، تزیینات را نه به‌عنوان عناصری مستقل، بلکه در

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

قالب یک واحد ادراکی یکپارچه که در خدمت کلام مقدّس (کتیبه) قرار می‌گیرند، تجربه می‌کنند. این وحدت ادراکی، گویای آن است که در فضای مقدّس، تجربهٔ معنوی، نتیجهٔ ترکیب و هم‌آوایی عناصر است، نه تأثیر انفرادی یک مؤلفه. این هم‌آوایی، چارچوبی را فراهم می‌کند که در آن حس معنوی مکان، به‌عنوان پلی میان کالبد فضا و خاطرهٔ معنوی زائر شکل می‌گیرد. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که تزیینات حرم حضرت معصومه (س) تنها به‌عنوان تزیینات بصری نیستند، بلکه زبانی حسی–معنایی هستند که از طریق تجربهٔ وجودی، زمینه‌ساز شکل‌گیری خاطره‌ای معنوی، ماندگار و متحول‌کننده در وجود زائر می‌شوند. باتوجه‌به بررسی پیشینهٔ تحقیقات گذشته به نظر می‌رسد کمتر پژوهشی تاکنون با تأکید بر رابطهٔ بین تزیینات معماری و خاطرهٔ معنوی، مدلی نظری ارائه داده باشد که در آن تزیینات به‌عنوان «زبان حسی–معنایی» عمل کنند. برخلاف پژوهش‌های پیشین که بیشتر بر جنبه‌های نمادشناسانهٔ تزیینات تمرکز داشته‌اند، این مطالعه نشان می‌دهد که ماندگاری خاطرهٔ زیارت، حاصل هم‌افزایی میان عناصر بصری و محتوای کلامی کتیبه‌هاست. این یافته‌ها ضمن پر کردن شکاف در پژوهش‌های پیشین، می‌توانند راهنمایی‌های ارزشمندی در جهت حفاظت، مرمت و طراحی‌های آیندهٔ فضاهای مذهبی ارائه دهد، تا از نظر عملی، طراحان و مرمتگران فضاهای مذهبی، تزیینات را نه به‌عنوان پوسته‌ای ظاهری، بلکه به‌مثابهٔ ناقلی از معنا در نظر بگیرند. به‌ویژه، پیشنهاد می‌شود، خوانایی و کیفیت محتوایی کتیبه‌ها (که بالاترین تأثیر را داشته‌اند) در اولویت قرار داده شود. در پایان می‌توان چنین گفت که تزیینات معماری حرم حضرت معصومه (س) نه «آرایشی بر بنا» که زبانی است که بنا باروح زائر سخن می‌گوید.

پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده

۱. بررسی اثر عوامل فردی: مطالعات آینده می‌توانند با کنترل یا تحلیل این متغیرها، تصویر دقیق‌تری از مخاطب هدف فضاهای مذهبی ارائه دهند.

۲. تحلیل عناصر حسی فراتر از دیداری (چندحسی‌پردازی): تزیینات نه‌تنها بصری، بلکه در برخی موارد (مانند پوشش‌های تزیینی از نظر حس لامسه، صدای بازتاب در فضا، یا حتی عطر فضا و...) جنبه‌های چند حسی دارند. پژوهش‌های آینده می‌توانند به بررسی تعامل حواس مختلف در شکل‌گیری خاطرهٔ معنوی بپردازند و نقش «حواس چندگانه» را در تقویت تجربهٔ زیارت تبیین کنند.

۳. استفاده از روش‌های کیفی و تجربه‌محور (مانند فنومِنولوژی): با توجه به ماهیت عمیقاً درونیِ «تجربهٔ معنوی»، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده از روش‌های کیفی، مانند مصاحبه‌های عمیق، روش‌های خود گزارش‌دهی (diary studies) یا حتی روش‌های اتنوگرافیک[۲] استفاده کنند تا لایه‌های غیرقابل‌سنجش کمِّی خاطره و احساس معنویت را بهتر کاوش نمایند.

۴. کاربرد یافته‌ها در طراحی هوشمند فضاهای مذهبی: نتایج این پژوهش می‌تواند در طراحی مجدد یا بازسازی فضاهای مذهبی به کار گرفته شود. مثلاً با استفاده از مدل‌های شبیه‌سازی ادراکی (Perceptual Simulation) یا واقعیت مجازی (VR)، معماران بتوانند قبل از اجرا، تأثیر ترکیب‌های مختلف رنگ، نقوش و کتیبه را بر حس معنوی زائران پیش‌بینی کنند.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

سپاسگزاری: از استاد گرامی آقای دکتر حامد حیاتی جهت راهبری و راهنمایی این پژوهش و پدر گرامی‌ام، جناب آقای عبدالحسین سخاوت که با همراهی بی‌وقفه و کمک‌های ارزشمندش در فرایند گردآوری داده‌ها و پخش پرسش‌نامه در حرم مطهر حضرت معصومه (س)، سهم مؤثری در انجام این پژوهش داشت، صمیمانه سپاسگزارم.

مشارکت نویسندگان: «ایده‌پردازی: م.س. و ح.ح.؛ روش‌شناسی م.س، و ح.ح.؛ نرم‌افزار: م.س.؛ اعتبارسنجی: . ح.ح ؛ تحلیل رسمی: م.س.؛ تحقیق و بررسی: م.س.؛ منابع: م.س.؛ مدیریت و تنظیم داده‌ها: م.س.؛ نگارش پیش‌نویس اولیه: م.س.؛ بازبینی و ویرایش متن: م.س و ح.ح.؛ تصویرسازی داده‌ها: م.س .؛ نظارت: ح.ح .؛ مدیریت پروژه: ح.ح.؛ تأمین مالی: م.س.» «تمام نویسندگان نسخه منتشر شده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.»

تأمین مالی: «این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است»

تضاد منافع: "نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع را اعلام نمی‌کنند." «تأمین‌کنندگان در طراحی مطالعه، در جمع‌آوری، تجزیه‌وتحلیل یا تفسیر داده‌ها، در نوشتن مقاله یا در تصمیم‌گیری برای انتشار نتایج نقشی نداشتند».

دسترسی به داده‌ها و مواد: داده‌های خام پشتیبانی‌کنندهٔ نتایج این مقاله در صورت درخواست، توسط نویسندگان در دسترس قرار خواهد گرفت.

پی‌نوشت

۱. لوکس واحد اندازه‌گیری شدّت روشنایی است. بر اساس مطالعات روان‌شناسی محیط و استانداردهای نورپردازی فضاهای عبادی از جمله پژوهش (مهدی‌نژاد و حبیب‌آباد، ۱۳۹۸)، شدت نور ۳۰۰ لوکس به‌عنوان آستانه‌ای بهینه برای ایجاد تعادل میان کارکرد بصری و القای حس معنویت در مساجد شناسایی شده است.

۲. روش‌های اتنوگرافیک(Ethnographic Methods) از جمله رویکردهای کیفی در پژوهش‌های اجتماعی، فرهنگی و انسان‌شناختی هستند که هدفشان درک عمیق از زندگی، رفتار، باورها و کنش‌های یک گروه یا جامعه در بستر طبیعی آن‌ها است.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

References

منابع

Aboudi, F., & Pakdel, M. R. (2022). Evaluation and explanation of strategies for enhancing sense of place, place attachment, and place spirituality in the architecture of Islamic mosques (Case study: Modern mosques of Divandarreh City). Urban Design Studies and Urban Research, 1: 1-14. [In Persian].

Ajorloo, M. (2023). Examining the psychological role of color in creating a sense of spirituality in Nasir al-Mulk Mosque in Shiraz. Iranian and Islamic Architectural and Restoration Research, 15: 51-56. [In Persian].

Azad, Z., & Partovi, P. (2013). Comparative analysis on role of Tehran's squares in promoting the collective memory of citizens, case studies: Baharestan Square and Tajrish Square. Motaleate Shahri (Urban Studies), 1(4): 69-80. [In Persian]. https://www.magiran.com/p1183410

Bagheri, Z. S. (2023). A comparative study of spiritual sense in Agha Bozorg Mosque of Kashan and Sultan Ahmad Mosque. Journal of Interdisciplinary Studies of Arts and Humanities, 1(2): 131-142. [In Persian].

Behzad Vasigh. (2020). Expression of applying the spiritual sense of place instead of the concept of sense of place (Case study: Shrine of Imam Riā (as)). Journal of Razavi Culture, 8(30): 223-245. [In Persian]. https://doi.org/10.22034/farzv.2020.113317

Bemanian, M. R., Pourjafar, M. R., Ahmadi, F., & Sadeghi, A. R. (2010). A review of spiritual identity and sacred suppositions in the architecture of Shi'i mosques. Shiite Studies, 8(2(30)): 37-70. [In Persian].

Bemanian, M., & Silvayeh, S. (2013). The role of dome in centralization of the architecture of Islamic mosques. Armanshahr Architecture & Urban Development, 5(9): 19-30. [In Persian]. https://www.armanshahrjournal.com/article_33204.html

Bonaiuto, M., Fornara, F., & Bonnes, M. (2002). Indexes of perceived residential environment quality and neighborhood attachment in urban environments: A confirmation study on the city of Rome. Landscape and Urban Planning (988): 1-12. https://doi.org/10.1016/S0169-2046(02)00236-0

Burckhardt, T. (1993). A survey of the principles and philosophy of Islamic art (Gh. R. Awani, Trans.). Tehran: Office of Religious Studies of Art. [In Persian].

Chavis, D.M., & Pretty, G.M. (1999). Sense of community: Advances in measurement and application. Journal of Community Psychology, 27: 635-642. DOI:10.1002/ (SICI)1520-6629(199911)27:6<635::AID-JCOP1>3.0.CO;2-F

Dehkhoda, A. (1994). Dehkhoda dictionary (Vol. 13: "Moza'af-e Nava Khaneh"). Tehran: Tehran University Press. [In Persian].

Eslami, S. , Zamani, B. and Nooraie, H. (2023). An Evaluation of Holy Shrines Pilgrims' perceptual indicators; the Case of the Surroundings of Her Holiness Masoumeh's Shrine. Soffeh, 33(4): 59-76. doi: 10.48308/sofeh.2023.223786.1089. [In Persian].

Faraji,M & Kazemi,A . (2009). Studying Religiosity in Iran. Journal of Iranian Cultural Research, 2(2): 79-95. doi: 10.7508/ijcr.2009.06.004

Habibi, S. M. (2008). Lively urban space, event, and collective memory. Soffeh, 28: 16-21. [In Persian].

Hamidian, M. H. (1998). Art in the sanctuary of Hazrat-e Masoumeh. Farhang-e Kowsar, 18: 64-67. [In Persian].

Hayaty, H., & Mortazavi Kia, B. (2022). Explanation of the components of the sense of place in the historical mosques of Dezful. Maremat & Memari-e Iran (Iranian Restoration & Architecture), 11(26): 79-94. [In Persian]. 10.52547/mmi.1759.13990708

Heidari, A. A., Motalebi, Gh., & Negintaji, F. (2014). Analysis of the physical sense of place in the traditional houses and modern residential apartments. HOnar - ha - ye - ziba Memari - va - shahrsazi, 19(3): 75-86. [In Persian]. doi: 10.22059/jfaup.2014.55409

Hershberger, R. G. (1999). A study of meaning and architecture (Z. Chavoushzadeh, Trans.). Quarterly Journal of Architecture and Culture, (1): 99-102. [In Persian]. https://doi.org/10.1017/CBO9780511571213.020

Hosni Panah, M., Seyed Razi Mousavi Gilani, & Seyed Amir Feshangizadeh. (2022). The wisdom and meaning of light and color in the architecture of Hazrat Masumeh. Journal of Age of the Future, 13(31): 69-103. [In Persian]. https://www.magiran.com/p2404322

Hosseini Koumleh, M. and Sotoudeh Alambaz, F. (2013). The Role of Collective Memory in Urban Regeneration: in Search of Solutions to Historic Area Regeneration in Lahijan. Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning, 18(19): 70-79. [In Persian]. doi: 10.22059/jfaup.2013.51684

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

Hosseini, M. G., & Khazaei, M. (2009). Decorative motifs in the stone reliefs of the Atabeki courtyard of the Holy Shrine of Hazrat-e Masoumeh (S). Ketab-e Mah-e Honar (Monthly Book of Art), 128: 26-33. [In Persian].

Karimipour,E , Gharehbaglou,M , Kaynejad,M A and Beyti,H . (2024). Recognizing the way of multi-sensory perception of pilgrimage in the process of cognition (case example: Imam Reza's Holy Shrine). Journal of Greater Khorasan, 15(56): 77-94. doi: 10.22034/jgk.2024.428503.1173

Khodayarifard, M. (2009). Development of a religious scale and measurement of religiosity levels among different groups in Iranian society. Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Kiani, M. Y. (1999). The shrine complex of Hazrat-e Masoumeh (S). Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran (Old Publications), 39(3): 63-70. [In Persian].

Komeili, M. (2019). Analysis of the evaluation of religious paths of the holy shrine of Masoumeh. Journal of Studies on Iranian Islamic City, 9(35), 19-31. [In Persian]. https://www.sid.ir/FileServer/JF/24213983502

Longman. (2010). http://www.ldoceonline.com/

Lynch, K. (2007). The image of the city. Cambridge, MA: MIT Press.

Mahdi Nejad, J. , Azemati, H. R. and habibbad, A. (2019). Ranking of Spiritual Tranquility Indicators in Traditional Mosque Architecture Based on Perception of "Sense of Spirituality" Using "VIKOR" Method. Journal of Ontological Researches, 7(14): 59-82. [In Persian]. Doi: 20.1001.1.23453761.1397.7.14.4.9

Mahdi Nejad, J. , Taher Tolodel, M. S. , Azemati, H. and Sadeghi Habib Abad, A. (2017). An Essay on Islamic-Iranian Architecture and Sacred Art Features in Terms of Architectural Excellence. Journal of Ontological Researches, 5(10): 31-50. Doi: 20.1001.1.23453761.1395.5.10.3.6

Mahdi Nejad,J , Azemati,H and Sadeghi HabibAbad,A . (2019). Strategic Explanation of the Components of Spirituality in Iranian Mosques Architecture. National Studies Journal, 20(78): 77-94. [In Persian]. Doi: 20.100 1.1.1735059.1398.20.78.5.1

MahdiNejad, J., & Sadeqi HabibAbad, A. (2019). Analysis and hierarchal prioritization of the parameters effective in 'sense of spirituality' in mosques, with an emphasis on light (Case study: Sheikh Lutfullah Mosque in Isfahan). Shiite Studies, 17(1(65)): 7-32. [In Persian]. https://www.shiitestudies.com/article_38407.html?lang=en

MahdiNejad, J., Azad Armaki, M., Shirdel, A. H., & Salamati, S. (2023). The effects of light and color on inducing a sense of spirituality in mosque architecture. Nokhbegan-e Olum va Mohandesi (Elites of Science and Engineering), 8(3): 153-164. [In Persian].

MakiNejad, M. (2008). Persian art history in Islamic period: Architectural decorations. Tehran: The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Islamic Sciences and the Humanities (SAMT). [In Persian]

Meqdadi,Z , Hosseini (Zharfa),S A , nadimi,H and navab,S M H . (2022). Threshold in Pilgrimage Architecture, Examining the Relation and Effect of Pilgrimage Practices on the Razavi Shrine's Architecture with a Focus on Entrance Thresholds. Hajj and Ziarah Research Journal, 7(3), 105-144. [In Persian]. Doi: 20.1001.1.25381768.1401.7.3.5.9

Merriam-Webster. (2003). http://www.merriam-webster.com/dictionary/contemporary

Mirmoghtadaee, M. (2009). The criteria for evaluation of formation, remembering and recording of collective memory. HONAR-HA-YE-ZIBA, - (37): 5-16. [In Persian].

Mohammad Reza Taleban. (2010). A conceptual framework for religiousity survey in Iran. Journal of Islam and Social Sciences, 1(2), 7. [In Persian].

Mohammad Rezayee Nedoushan, 'Abd Al Hadi Danesh Pour, & Mostafa Behzadfar. (2020). The development history of the Holy Shrine of Hazrat-e Ma'soumeh (pbuh) in Qom, Iran: Hierarchy of entry from the Safavid period to the Qajar period. Journal of Iranian Architecture Studies, 8(16): 81-104. [In Persian].

Mohammadi, A. (2011). A critique of the theory of the separation of religion and spirituality. Ma'rifat-e Kalami (Theological Knowledge), 2(3): 115-136. [In Persian]. Doi: 10.52547/mmi.2042.14000521

Naghizadeh, M. (2013). The sense of presence: The most desirable situation for man's relationship with existence. Journal of Architecture Studies, 1(2): 27-46. [In Persian]. https://sid.ir/paper/219394/en

Nairn, I. (1965). The American landscape. New York: Random House.

Naraqi, M. A. (2007). Mi'raj al-Sa'adah (The ascent of felicity) (Vol. 1). Tehran: Zeini. [In Persian].

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

Navai, K., & Haji Qassemi, K. (2011). Khesht –o Khial: An interpretation of Iranian Islamic architecture. Tehran: Soroush Publishing. [In Persian].

Noghrekar,S, Sekhavat,M & Zareihajiabadi, F. (2024). Designing ornaments in Iranian architecture (Learning and using Iranian architecture ornaments). Maremat & Memari-e Iran, 13(36), 67-78. [In Persian]. magiran.com/p2733743

Norberg-Schulz, C. (1981). Genius Loci. New York: Rizzoli.

Oxford. (1994). archived at 02/03/2015, published at 04/11/2013.

Parvizi, E. (2020). The effect of racial unconscious schema of mosque architecture on the sense of spiritual place of cities. Journal of Islamic Social Studies, 26(1): 133-150. [In Persian]. https://www.magiran.com/p2176778

Pouyafar, M. R. (2019). Phenomenology of the Pilgrimage Experience: A Study of the Imam Reza Shrine. Social Sciences, 26(85): 165-200. [In Persian]. doi: 10.22054/qjss.2019.35717.1929

Rahmati, S. M. H. (2010). Naturalistic design in decorations of the Maasoumeh Shrine in Qom. Nagsh Mayeh, 2(4): 99-110. [In Persian].

Relph, E. C. (1976). The modern urban landscape, 1880 to the present. Baltimore: JHU Press.

Ron E. Hassner. (2003). 'To halve and to hold': Conflicts over sacred space and the problem of indivisibility. Security Studies, (4), 6. https://doi.org/10.1080/09636410390447617

sadeghi habib abad, A. , Taher Tolou Del, M. S. and Mahdi Nejad, J. (2017). Recognition of Durability of Sacred Images' Nature in the Iran Islamic Traditional Architecture Based on Identification of the Stable identity of Iranian Congregational Mosques. Journal of Sustainable Architecture and Urban Design, 4(2): 17-30. Doi: 20.1001.1.25886274.1395.4.2.2.1

Sajjadzadeh, H., Yousefi, M., & Yousefi, M. (2016). Evaluation of the sociability components on quality of the local Iranian mosques (Case studies: Chamanchopanan Mosque, Shalbafan Mosque and Kolanaj Mosque of Hamadan). Journal of Researches in Islamic Architecture, 4(1(10)): 46-47. [In Persian]. https://sid.ir/paper/355890/en

Sajjadzadeh,H . (2013). Role of Place Attachment in Making Identity for Urban Squares (A Case Study: Avicenna Square, Hamedan). The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar, 10(25): 69-78. [In Persian]. https://bagh-sj.com/article_2933_en.html

Salvesen, D. (2002). The making of place; Research on place & space. Website, 20 Feb. 2003.

Scannell, L., & Gifford, R. (2010). Defining place attachment: A tripartite organizing framework. Journal of Environmental Psychology, 30(1): 1–10. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006

Shafiyan Dariani, F., Pourjafar, M. R., & Ghobadi, A. (2015). The concept of persistence in Islamic architecture and comparing it to the concept of sustainability in contemporary architecture. JRIA, 2(4): 32-48. [In Persian]. http://jria.iust.ac.ir/article-1-109-en.html

Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. Geoforum, (22): 347-358. https://doi.org/10.1016/0016-7185(91)90017-K

Shideh, P., Norou Borazjani, V., & Mirshahzadeh, Sh. (2022). Investigating the factors affecting on the perception of the sense of spirituality in mosques. Journal of Studies on Iranian Islamic City, 12(48): 29-40. [In Persian]. Doi: 20.1001.1.2228639.1401.12.48.1.5

Shojaeizand, A. R. (2005). Religiosity measurement model for Iran. Iranian Journal of Sociology (ISA), 6(1): 34-66. [In Persian]. Doi: 20.1001.1.17351901.1384.6.1.3.7

Siavashpour, B., Shadloo Jokarami, M., & Molaei Ramsheh, Z. (2014). Dimensions of the sense of place attachment, with an emphasis on physical, social and emotional (perception and cognition) factors. 6th National Conference on Urban Planning and Management with Emphasis on the Elements of Islamic City, Mashhad. [In Persian]. https://civilica.com/doc/349555

Siew-Wai Lim. (2000). Architecture, art, identity in Singapore: Is there life after Tabula Rasa? Asian Urban Lab: pp 270-277.

Sircus, J. (2001). Invented places. Prospect, 81(Sept/Oct), 30-35.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

Soleimanisadr, M., Khan Mohammadi, M., Ghobadian, V., & Shafipour Motlagh, F. (2022). Analysis of Iranian-Islamic architecture of the contemporary period based on the views of masters of traditional architecture. Islamic Art Studies, 19(45): 341-363. [In Persian]. Doi: 10.22034/ias.2022.320292.1829

Steele, F. (1981). The sense of place. Boston: CBI Publishing Company.

Tabatabaei, M. H. (2010). Islamic studies (Vol. 1). Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian].

Taghvaei, V. (2007). Hidden spatial order of Iranian architecture and its structure. HONAR-HA-YE-ZIBA, - (30): 43-52. [In Persian]. https://jhz.ut.ac.ir/article_18058.html

Taher Tolou Del M S, Azad Armaki M, Dinarvand M. Spatial Factors Affecting Spiritual Sense in architectural spaces of the Holy Shrine of Razavi By Using Behavioral Psychology Approach. mmi 2022; 12 (29): 4. [In Persian].

Vasigh, B., & Yarikia, A. (2019). Explaining the factors affecting the creation of a sense of place in the ImamZades (Imamzadeh Seyed Hassan and Imamzadeh Saleh). Journal of Researches in Islamic Architecture, 7(2(23)): 37-52. [In Persian]. http://jria.iust.ac.ir/article-1-1172-fa.html

Vazin, A. M. (2011). The development of the shrine of Hazrat-e Masoumeh and the increase of pilgrims in Qom during the Naser al-Din Shah period. Research in History, 2(3): 65-76. [In Persia]. http://noo.rs/NSBoi

اسلامی، شیرین و زمانی، بهادر و نورایی، همایون. (۱۴۰۲). سنجش تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در تشرف به حرم‌های زیارتی موردپژوهی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س). نشریهٔ صفّه، ۳۲ (۴) ب: 76-59. 10.48308/SOFEH.2023.223786.1089

آجورلو، محیا. (۱۴۰۲). بررسی جایگاه روان‌شناختی رنگ در ایجاد حس معنویت در مسجد نصیرالملک شیراز. پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی و اسلامی. ۱۵: ۵۱–۵۶. http://noo.rs/Swd4H

آزاد، زهرا و پرتوی، پرویـن. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی جایگاه میادین تهران در حفظ و ارتقای خاطره جمعی شهروندان. مطالعات شهری، ۴: ۲–۵. http://noo.rs/V1hqa

باقری، زهراسادات. (۱۴۰۱). مطالعهٔ تطبیقی حس معنوی در مسجد آقابزرگ کاشان و مسجد سلطان احمد. مطالعات میان رشته‌ای هنر و علوم انسانی، ۲: ۱۳۱–۱۴۲ http://noo.rs/hxhTC

بمانیان، محمدرضا و پورجعفر، محمدرضا و احمدی، فریال و صادقی، علیرضا. (۱۳۸۹). بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی. شیعه شناسی، ۸(۳۰): ۳۷–۷۰. https://sid.ir/paper/119449/fa

بمانیان، محمدرضا، و سیلوایه، سونیا. (۱۳۹۱). بررسی نقش گنبد در شکل دهی به مرکزیت معماری مساجد. نشریه علمی پژوهشی معماری و شهرسازی آرمانشهر،(۹). https://www.armanshahrjournal.com/article_33204.html

بورکهارت، تیتوس. (۱۳۷۲). نظری بر اصول و فلسفهٔ هنر اسلامی (ترجمهٔ دکتر غلامرضا اعوانی). از مجموعه مبانی هنر معنوی. تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.

پرتو، شیده و نوروزبرازجانی، ویدا و میرشاهزاده، شروین. (۱۴۰۱). بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ادراک حس معنویت در فضای مساجد (مطالعه موردی: شش مسجد معاصر تهران). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۲(۴۸): 40-29. https://sid.ir/paper/1056969/fa

پرویزی، الهام. (۱۳۹۹). تاثیر طرح واره ناخودآگاه نژادی معماری مساجد در حس مکان معنوی شهرها. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۶(۱ (پیاپی ۱۲۱)): ۱۳۳–۱۵۰. https://sid.ir/paper/413689/fa

پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۸). پدیدارشناسی تجربهٔ زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (ع). فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی، (۸۵): ۱۶۵–۲۰۰. https://sid.ir/paper/408656/fa

تقوایی، ویدا. (۱۳۸۶). نظام فضایی پنهان معماری ایران و ساختار آن. هنرهای زیبا، (۳۰): ۴۳–۵۲. https://jhz.ut.ac.ir/article_18058.html

حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۷). فضای شهری، حیات واقعه‌ای و خاطره جمعی. صفه، ۲۸: ۱۶–۲۱. https://sid.ir/paper/435585/fa

حسنی پناه، محبوبه؛ موسوی گیلانی، سیدرضی؛ فشنگی زاده، سیدامیر. (۱۳۹۹). حکمت و معنای نور و رنگ در معماری حرم حضرت معصومه. عصر آدینه، ۳۱: ۶۹–۱۰۳. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1814557

حسینی کوملـه، مصطفی، ستوده علمباز، فاطمه. (۱۳۹۲). نقش خاطره جمعی در باززنده سازی بافت‌های شهری ارائه راهکار در خصوص ناحیه تاریخی لاهیجان. هنرهای زیبا، 4: 83-80. doi/10.22059/JFAUP.2013.51684:

حسینی، محمد قسیم و خزایی، محمد. (۱۳۸۸). نقش‌مایه‌های تزیینی در سنگ‌نگارههای صحن اتابکی آستانه مقدّسه حضرت معصومه (س). نشریه کتاب ماه هنر، ۱۲۸: ۲۶–۳۳. http://noo.rs/Daxrh

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

حمیدیـان، محمدهـادی. (۱۳۷۷). هنـر در حریـم حضـرت معصومـه. فرهنـگ کوثـر، ۱۸: ۶۴-۶۷. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/469475
حیـاتی، حامـد و مرتضـوی کیـا، بتـول. (۱۴۰۰). تبییـن مؤلفه‌هـای حـس مـکان در مسـاجد تاریـخی دزفـول. مرمـت و معمـاری ایــران، ۲۶: ۷۹-۹۴. doi/10.29252 .mmi.1730.13990716:
حیـدری، عـلی اکبـر؛ مطلـبی، قاسـم؛ نگیـن تـاجی، فـروغ. (۱۳۹۳). تحلیـل بعـد کالبـدی حـس تعلـق بـه مـکان در خانه‌هـای سـنتی و مجتمع‌هـای مسـکونی امـروزی. نشـریه هنرهـای زیبـا: معمـاری و شهرسـازی، 19(3): 86-75. jfaup.2014.55409/10.22059
خدایاری‌فـرد، محمـد. (۱۳۸۸). تهیـه مقیـاس دیـنی و سـنجش سـطوح دیـن‌داری گروه‌هـای مختلـف جامعـۀ ایـران. تهـران: دانشـگاه تهـران.
دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامۀ دهخدا (جلد سیزدهم، مضعف نواخانه). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
رحمـتی، سـید محمدحسیـن. (۱۳۸۸). نقـوش طبیعت‌گرایانـه در تزیینـات حـرم مطهـر حضـرت معصومـه (س) در قـم. نقـش مایـه، 4: 99-110 .http://noo. s/lliGU
رضـایی ندوشـن، محمّـد؛ دانشـپور، عبدالهـادی؛ بهزادفـر، مصطـفی. (۱۳۹۸). سیـر تحـول حـرم حضـرت معصومـه (س) بـا تأکیـد بـر سلسـله‌مراتب ورود (تشـرف) از دورۀ صفـوی تـا دورۀ قاجـار. مطالعـات معمـاری ایـران، ۸(۱۶): ۸۱-۱۰۴. ۱,۱۶,۸۱/۱۰,۲۲۰۵۲
سـجادزاده، حسـن و یوسـفی، ماندانـا و یوسـفی، محمـد. (۱۳۹۵). ارزیـابی مولفه‌هـای اجتمـاع پذیـری در کیفیت‌بخـشی بـه مسـاجد محـلی ایـران (نمونـه مـوردی: مسـجد چمـن چوپانـان، مسـجد شـالبافان و مسـجد کولانـج شـهر همـدان). فصلنامـه پژوهش‌هـای معمـاری اسلامی، ۴(۱۰): ۲۹-۴۷. http://jria.iust.ac.ir/article-1-427-fa.html
سـجادزاده، حسـن. (۱۳۹۲). نقـش دل‌بسـتگی بـه مـکان در هویـت بخـشی بـه میدان‌هـای شـهری (نمونـه مـوردی: میـدان آرامـگاه شـهر همـدان). بـاغ نظـر، ۲۵: ۷۰-۷۲. https://bagh-sj.com/article_2933.html
سلیمانی‌صدر، ملیحه؛ خان‌محمـدی، مرجان؛ قبادیان، وحید؛ شفیع‌پور مطلق، فرهاد. (۱۴۰۱). تحلیـل معمـاری ایـرانی-اسلامی دوره معاصـر مبتـنی بـر دیـدگاه اسـتادکاران معمـاری سـنتی، بـه منظـور ارائـه یـک مـدل کیـفی (نمونـه مـوردی؛ حـرم حضـرت معصومـه (س)). مجلـه مطالعـات هنـر اسلامی، ۴۵: ۳۴۱-۳۶۳. https://sid.ir/paper/1054005/fa
سیـاوش پـور، بهـرام و شـادلوجهرمی، مجتـبی و مـولایی رامشـه، زهـره. (۱۳۹۳). ابعـاد تشـکیل دهنـده حـس تعلـق بـه مـکان، بـا تأکیـد بـر عوامـل کالبـدی، اجتمـاعی و احسـاسی (ادراک و شـناخت). ششـمین کنفرانـس مـلی برنامـه ریـزی و مدیریـت شـهری بـا تاکیـد بـر مؤلفـه هـای شـهر اسلامی، مشـهد. https://civilica.com/doc/349555
شـجاعی زنـد، علیرضـا. (۱۳۸۴). مـدلی بـرای سـنجش دینـداری در ایـران. مجلـه جامعـه شـناسی ایـران، ۶ (۱): ۳۴-۶۶. doi: 20.1001.1.17351901.1384.6.1.3.7
شـفیعیان داریـانی، فائـزه؛ پورجعفـر، محمدرضـا؛ قبـادی، علیرضـا. (۱۳۹۳). مفهـوم مانـدگاری در معمـاری اسلامی و مقایسـۀ آن بـا مفهـوم پایـداری در معمـاری معاصـر. پژوهش‌هـای معمـاری اسلامی، ۲(۴): ۳۲-۴۸. http://jria.iust.ac.ir/article-1-109-fa.html
صادقی‌حبیب‌آباد، علی؛ طاهرطلوع‌دل، محمدصادق؛ مهدی‌نژاد، جمال‌الدین. (۱۳۹۵). بازشناسی ماهیت انگاره های قدسی در معماری اصیل اسلامی ایران مبتنی بر شناسایی هویت پایدار کالبد مساجد جامع ایرانی. نشریه معماری و شهرسازی پایدار، ۴(۲): ۱۷-۳۰. ۲۰. doi: 001.1.25886274.1395.4.2.2.1
طالبـان، محمدرضـا. (۱۳۸۸). چارچـوبی مفهـومی بـرای پیمایـش دینـداری در ایـران. اسلام و علـوم اجتمـاعی، (۲): ۷-۴۸. http:// noo. s/K6WGj
طاهرطلـوع‌دل، محمدصـادق و آزاد ارمـکی، مرضیـه و دیناونـد، محمـد. (۱۴۰۱). عوامـل فضـایی احسـاس معنـوی در محیـط معمـاری حـرم مطهـر رضـوی بـا بهـره گیـری از رویکـرد روان‌شـناسی رفتارگـرا. نشـریه علـمی مرمـت و معمـاری ایـران، ۱۲(۲۹): ۵۵-۷۲. http://mmi.aui.ac.ir/article-1-1252-fa.html
طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۸۹). بررسی‌های اسلامی (۱). قم: بوستان کتاب.
عبـودی، فـرخ و پاکـدل، محمدرضـا. (۱۴۰۱). ارزیـابی و تبییـن راهکارهـای اعـتلای حـس مـکان، حـس تعلـق مـکانی و معنویـت مـکان در معمـاری مسـاجد اسلامی نمونـه مـوردی: مسـاجد نویـن شـهر دیوانـدره. مطالعـات طـراحی شـهری و پژوهش‌هـای شـهری، ۱: ۱-۱۴. http://noo. s/jJ4c3
فـرجی، مهـدی؛ عبـاس کاظـمی. (۱۳۸۸). بـررسی وضعیـت دیـن داری در ایـران: (بـا تاکیـد بـر داده‌هـای پیمایش‌هـای سـه دهـه گذشـته). نشـریه تحقیقـات فرهنـگی ایـران، ۲(۲): ۷۹-۹۵. http://noo.rs/Xhx7C
کریـمی پـور، المیـرا؛ قـره بگلـو، مینـو؛ کی نـژاد، محمـد عـلی؛ بیـتی، حامـد. (۱۴۰۳). بازشـناسی نحـوۀ ادراک چندحـسی از زیـارت در فراینـد شـناخت (نمونـه مـوردی: حـرم امـام رضـا (ع)). پژوهشـنامۀ خراسـان بـزرگ، ۱۵(۵۵): ۸۰-۹۴. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2254055

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]
[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

کمیلی، محمد. (۱۳۹۸). تحلیل شاخص‌های ارزیابی پیاده‌راه‌های مذهبی حرم حضرت معصومه (س). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۳۵): ۱۹-۳۱. http://noo.rs/Gjd3s

کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۸). مجموعه حرم حضرت معصومه (س). دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (نشریات قدیمی)، سال ۳۹، شماره ۳: ۶۳-۷۰ http://noo.rs/UpxGO

محمدی، عبدالله. (۱۳۹۰). نقد نظریه تباین دین و معنویت. معرفت کلامی، سال دوم (۳): ۱۱۵-۱۳۶.

مکی نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزیینات معماری. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت).

مهدی نژاد، جمال الدین؛ آزاد ارمکی، مرضیه؛ شیردل، امیرحسین؛ و سلامتی، سمانه. (۱۴۰۲). تأثیرات نور و رنگ در جهت القاء حس معنویت در معماری مساجد. نخبگان علوم و مهندسی، ۸(۳): ۱۵۳-۱۶۴. https://www.sid.ir/pa-per/1086629/fa

مهدی نژاد، جمال الدین؛ صادقی حبیب آباد، علی. (۱۳۹۸). تحلیل و اولویت بندی سلسله مراتبی (ANP) مؤلفه های موثر بر «حس معنویت» در فضای مساجد با تاکید بر مؤلفه نور (مورد مطالعه: مسجد شیخ لطف الله اصفهان). فصلنامه شیعه شناسی، ۱۷(۶۵): ۷. magiran.com/p2092943

مهدی نژاد، جمال الدین؛ عظمتی، حمیدرضا؛ صادقی حبیب آباد، علی. (۱۳۹۵). جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری. نشریه هستی شناختی، ۵(۱۰): ۳۱-۵۰. http://noo.rs/4LoZj

مهدی نژاد، جمال الدین؛ عظمتی، حمیدرضا؛ صادقی حبیب آباد، علی. (۱۳۹۷). بررسی و بازخوانی مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقاء «حس معنویت» در معماری مساجد. معماری و شهرسازی پایدار، ۶(۱): ۶۱-۷۸. SID. https://sid.ir/paper/265496/fa

مهدی نژاد، جمال الدین؛ عظمتی، حمیدرضا؛ صادقی حبیب آباد، علی. (۱۳۹۷). رتبه بندی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی مبتنی بر ادراک «حس معنویت» با بهره گیری از روش «VIKOR». پژوهش‌های هستی شناختی، ۷(۱۴): ۵۹-۸۲. https://sid.ir/paper/226092/fa

مهدی نژاد، جمال الدین؛ عظمتی، حمیدرضا؛ صادقی حبیب آباد، علی. (۱۳۹۸). تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران. فصلنامه مطالعات ملی، ۲۰(۷۸): ۷۷-۹۴. doi 20.1001.1.1735059.1398.20.78.5.1:

میرمقتدایی، مهتا. (۱۳۸۸). معیارهای سنجش امکان شکل گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر. هنرهای زیبا، (۳۷): ۵-۱۶. https://jhz.ut.ac.ir/article_27944.html

ندیمی، هادی؛ حسینی (ژرفا)، سید ابوالقاسم؛ مقدادی، زهرا؛ نواب، سیدمحّمدحسین. (۱۴۰۱). آستانگی در معماری زیارت: بررسی ارتباط و تأثیر مناسک زیارت بر کالبد معماری حرم رضوی؛ با تأکید بر آستانه‌های ورودی. پژوهشنامه حج و زیارت، (۱۸): ۱۰۵-۱۴۴. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2002167

نراقی، ملا احمد. (۱۳۸۶). معراج السعادة (ج ۱). تهران: زینی.

نقره کار، سلمان؛ سخاوت، مریم؛ زارعی حاجی آبادی، فاطمه. (۱۴۰۲). آرایه‌های معماری ایرانی، از خوانش تا آفرینش (مراتب آرایه گزینی در معماری با جستجویی در آراء اندیشمندان). نشریه علمی مرمت و معماری ایران، ۱۳(۳۶): ۶۷-۷۸. 10.52547/mmi.2222.14011203

نقی زاده، محمد. (۱۳۹۱). حس حضور مطلوب ترین برآیند ارتباط انسان و محیط. مطالعات معماری ایران، ۱(۲): ۲۷-۴۶. https://jias. ashanu.ac.ir/article_111700.html?lang=fa

نوایی، کامبیز و حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۹۰). خشت و خیال: شرح معماری اسلامی ایران. تهران: سروش.

وثیق، بهزاد و یاری کیا، عطاالله. (۱۳۹۸). تبیین عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان در بناهای امامزاده‌ها (امامزاده سید حسن (ع) و علی صالح (ع)). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۷(۲ (پیاپی ۲۳)): ۳۷-۵۲. https://sid.ir/paper/248393/fa

وثیق، بهزاد. (۱۳۹۹). تبیین کاربست حس معنوی مکان جایگزین مفهوم حس مکان (نمونه شاهد: حرم امام رضا (ع)). فرهنگ رضوی، ۸(۳۰): ۲۲۳-۲۴۵. farzv.2020.113317/10.22034

وزین افضل، مهدی. (۱۳۹۰). توسعه حرم حضرت معصومه و افزایش زائران قم در دوره ناصرالدین شاه. پژوهش در تاریخ، ۲(۳): ۶۵-۷۶. http://noo.rs/ym2hX

هرشبرگر، رابرت جی. (۱۳۷۸). مطالعه‌ای درباره معنا و معماری (ترجمهٔ زینب چاووش زاده). فصلنامه معماری و فرهنگ، (۱): ۹۹-۱۰۲.

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

[Downloaded from jih-tabriziau.ir on 2026-11-16]

[DOI: 10.66224/jic.10.1.456]

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است